

บทที่ ๓

การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก

ในบทนี้ มุ่งศึกษาการบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก ภายใต้กรอบการวิจัยไว้ ๑๑ ประการ คือ (๑) ความหมายคำว่าขันติบารมี (๒) ลักษณะและปัจจัยที่ก่อให้เกิดขันติบารมี (๓) การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๔) คุณลักษณะของขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๕) ประเภทขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๖) ระดับขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๗) การปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๘) คุณค่าของขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก (๙) จุดมุ่งหมายของพระโพธิสัตว์ต่อการบำเพ็ญขันติบารมี (๑๐) เป้าหมายของการบำเพ็ญขันติบารมีในชาดก (๑๑) สรุป ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๓.๑ ความหมายคำว่า ขันติบารมี

การศึกษาความหมายที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและนักวิชาการศาสนาได้ให้ความหมายไว้ดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายขันติบารมีในพระไตรปิฎก

ขันติบารมีในพระไตรปิฎก คัมภีร์พระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสพุทธจริยธรรมเรื่องขันติเอาไว้ในมหาปทานสูตรว่า ขนฺติ ปรมํ ตโป ตีติกขา...เอตํ พุทฺธานสาสนนฺติ^๑ “ขันติ คือ ความอดทน ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง...นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย”^๒ในสัพพาสวสูตรว่าด้วยขันติมีเป้าหมายสำคัญอยู่ที่การทำลายหรือแผดเผากิเลสให้มอดมลายไปดังข้อความว่า...ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว กระจาย เหลือบ ยุง ลม แดด และการรบกวนแห่งสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกลั้นต่อคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกลั้นต่อเวทนาทั้งหลาย อาทิ ความทุกข์อันกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ พรากชีวิตได้ ซึ่งเมื่อเธอไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนบีบคั้นก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่ออดกลั้นอยู่ อาสวะความเร่าร้อนและความบีบคั้น ย่อมไม่มีแก่เธอ...นี่คืออาสวะที่ต้องละด้วยการอดกลั้น^๓

^๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๐/๔๓-๔๔.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๐/๖๐.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔.

อีกความหมายหนึ่ง คำว่า ขันติบาร์มี มาจากศัพท์ ขันติ+บาร์มี คำว่าขันติ มาจากศัพท์ ว่า [ขัน- ติ] (มค. ขนฺติ) ความอดทน ต่อสิ่งที่มากระทบในพระไตรปิฎก พระพุทธเจ้าตรัสพุทธจริยธรรม เรื่องขันติเอาไว้ในมหาปทานสูตรว่า ขนฺติ ปรมํ ตโป ดีติกา เอตํ พุทธศาสนนฺติ^๔ ขันติ ความอดทน คือความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง นี่เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^๕ ในสัพพสาสนสูตรว่าด้วยขันติบาร์มี เป้าหมายสำคัญอยู่ที่การทำลาย หรือแผดเผากิเลสให้มอดมลายไปดังข้อความว่าภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยกกายแล้ว เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิวกระหาย เหลือบ ยุง ลม แดด และการรบกวน แห่งสัตว์เลื้อยคลาน เป็นผู้อดกลั้นต่อคำหยาบ คำส่อเสียด เป็นผู้อดกลั้น ต่อเวทนา ทั้งหลาย เช่น ความทุกข์อันกล้าแข็ง เผ็ดร้อน ไม่น่าพอใจ พราก จีวติได้ ซึ่งเมื่อเธอไม่อดกลั้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนบีบคั้นก็จะพึง เกิดขึ้น เมื่ออดกลั้นอยู่ อาสวะความเร่าร้อนและความบีบคั้นย่อมไม่มีแก่เธอ นี่คืออาสวะที่ต้องละด้วยการอดกลั้น^๖

ในพระอภิธรรมปิฎกนั้นให้ความหมายของคำว่า “ขันติ”ไว้ว่า “ยา ขนฺติ ขมนตาธิวาสนตา, อณฺเฏทิกํ อนุสุโร โป อุตฺตมนตา จิตฺตสุสฺส.อัย วุจฺจติ ขนฺติ”^๗แปลความว่า “ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่คร่ำครวญ ความไม่เกรี้ยวกราด ความเข้มแข็งแห่งจิต นี้เรียกว่า “ขันติ”^๘ ส่วนพระวินัยปิฎกและพระสุตตันตปิฎกมิได้แจกแจงหรือกระจายความหมายของคำว่า “ขันติ” เหมือนที่ปรากฏในพระอภิธรรมปิฎกแล้วทรงอธิบายขยายเนื้อความให้พิสดารออกไปดังปรากฏในพระสูตรต่างๆ มี สัพพสาสนสูตร นาคสูตร และปฐมขมสูตร เป็นต้น

๓.๑.๒ ความหมายขันติบาร์มีในอรรถถา

ความหมายของขันติในอรรถถา ให้ความหมายของคำว่า “ขันติ” ว่า ขนฺติติ ยา เอสาติติกาสุขาตา ขนฺติ นาม, อิทํ อิมสฺมี สาสนเน ปรมํ อุตฺตมํ ตโป^๙ แปลว่า “ ขันติชื่อว่าความอดทน กล่าวคือ ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยอดเยี่ยม คืออย่างสูงสุด ในพระศาสนานี้” ซึ่งอรรถถาเป็นปกรณ์ที่พระอาจารย์ทั้งหลายในภายหลังได้แต่งแก้อรรถแห่งบาลี เป็นคัมภีร์อธิบายความใน

^๔ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๐/๔๓-๔๔.

^๕ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๐/๖๐.

^๖ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔/๒๔.

^๗ อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๓๔/๓๐๒.

^๘ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๔๘/๓๓๓.

^๙ พ.ร. (บาลี) ๖/๑๕๑/๑๐๑.

พระไตรปิฎก เช่น คัมภีร์มังคลัตถทีปนี ในฎีกาสังคหิตสูตร อธิบายไว้ว่า...ภิกษุผู้ประกอบด้วยความอดทน คือ ความอดกลั้นใด ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาการผิดแปลก เป็นประหนึ่งว่าไม่ได้ยิน และไม่เห็นบุคคลผู้ด่าอยู่ด้วยอีก โกสวัตต๑๐ หรือผู้เบียดเบียนอยู่ด้วยการฆ่าและการจองจำเป็นต้น คุณขันติว่าที่คาบสละนั้น ย่อมทำไว้ในใจโดยความเป็นผู้เจริญ เพราะความไม่มีความผิตยงไปกว่านั้น คุณท่านพระปุลณเถระ

ฉะนั้น ความอด คือความอดกลั้นนั้น ชื่อว่า ขันติ^{๑๑} ในฎีกาสังคหิตสูตร ขันติหมายถึง ขันติมีลักษณะที่ไม่ทำการโกรธตอบต่อกรรมชั่ว และคำพูดชั่วของชนเหล่าอื่น ข่มใจ เป็นผู้ไม่ดุร้าย ไม่ปลุกน้ำตาให้เกิดขึ้นแก่ชนเหล่าอื่น แต่มีจิตใจเบิกบานและมีความสุขเพราะเอาชนะความโกรธนั้นได้^{๑๒} ฎีกาอุปปิณาสก ขันติหมายถึง สภาพใดข่มข่ม คือปราบปรามบาปธรรมมีความพยายาม ความเบียดเบียน ความถือตัว และความกระด้างเป็นเหตุ นั้น สภาพนั้นชื่อว่า ทมะ คือ ขันติ สภาพที่ชื่อว่า ทมะ เพราะกำจัดและข่มความพยายามให้สงบ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อริยาสันขันติ^{๑๓}

แม้ในจิตใจก็ไม่โกรธเกลียดชังเลยแม้แต่สักน้อยหนึ่ง ทั้งนี้เพราะไม่ได้ปล่อยกายวาจาใจให้เพิดเพลินหลงอยู่แต่ในอารมณ์ที่ชอบจนเกินไป เลยมหคความยับยั้งใจในเมื่อกระทบกับอารมณ์ที่ซึ่งที่ไม่ชอบ แต่ถ้าได้อบรม ฝึกฝนจนมีสติ และรู้ตัวเป็นอย่างดี จึงสามารถมีความอดทนต่อความดีใจหรือเสียใจได้ในทันทีที่ประสบกับอารมณ์นั้นๆ ดังนี้ จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ผู้มีขันติ ขนุดยา ภิกขุโย น วิชชติ สิ่งอื่นๆ ไม่ยิ่งไปกว่า ขันติ ความอดทน ผู้มีทรัพย์ อันเป็นผลที่ได้รับมาจาก ทานกุศลที่ตนได้เคยทำไว้นั้น มักจะเป็นผู้ที่มีจิตใจผ่องใสชื่นบาน เพราะไม่ต้องกังวลหรือมีความเคียดร้อนในเรื่องอาชีพ และย่อมมีโอกาสได้ศึกษาวิชาทั้งทางโลกและทางธรรม ซึ่งทำให้จิตใจของผู้นั้นสูงและใฝ่ดี มีใจคอหนักแน่น จึงเป็นผู้ที่มีขันติอดทนไม่หลงไปตามคำสรรเสริญ และไม่ว้าวามไปตามคำนิทา ดังนี้จึงกล่าวได้ว่าทานบารมีอุปการะให้เกิดขันติบารมี

๓.๑.๓ ความหมายของขันติบารมีทั่วไป

ความหมายของขันติบารมี ที่ไว้หลายท่านด้วยกันซึ่งเป็่นนักวิชาการทางศาสนา ดังต่อไปนี้ คือ ขันติบารมี ตามความหมายทั่วไป หมายถึง ผลที่ได้รับเป็นอย่างยิ่ง หรือ ยิ่งมุ่งถึงทางไป หมายความว่าดำเนินไปในทางดียิ่งขึ้นโดยลำดับ จึงเป็นการสร้างความดีของพระพุทธเจ้าเมื่อ

^{๑๐} พระสิริมังคลาจารย์, มังคลัตถทีปนี (พุทธโฆ ภิกขุ), พิมพ์ครั้งที่ ๑๑ (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๗๕.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๕.

^{๑๒} อ้างแล้ว.

ยังไม่ได้ตรัสรู้ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาโดยลำดับ จนในที่สุดได้บำเพ็ญพระบารมีอย่างสูงสุด ก็ได้บรรลุปรมาตมประโยชน์^{๑๓} “คือประโยชน์อย่างยิ่ง”^{๑๔} “บารมีคือคุณธรรมทั้งหลาย มีผลของการให้ทาน คือ ทำให้เกิดความสุขทางใจเป็นต้น กำหนดด้วยความเป็นผู้ฉลาดในอุบาย คือ “พระโพธิสัตว์ผู้สูงกว่าสัตว์ทั่วไปด้วยคุณวิเศษมีทานและศีลเป็นต้น บำเพ็ญความเป็นหรือการกระทำของพระโพธิสัตว์ เป็นการบำเพ็ญให้ทานเป็นเบื้องต้น ก็ได้ชื่อว่าเป็นบารมี”^{๑๕}

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายคำว่า “ขันติ “ไว้ว่า ขันติขันตี คือ ความอดทน ความอดกลั้นต่อสิ่งที่ไม่พอใจ^{๑๖}

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายคำว่า ขันติ เอาไว้ว่า ความอดทนคือ ทนลำบาก ทนตรากตรำ ทนเจ็บใจ ความหนักเอาเบาสู้เพื่อบรรลุจุดหมายที่ดียิ่ง^{๑๗} พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ได้ให้ความหมายคำว่า ขันติ ไว้ว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน หมายถึงความอดกลั้นไว้ได้ ไม่แสดงอาการทุกข์ร้อน หรือความไม่พอใจ ความคลุณเจียวออกมาให้เห็น^{๑๘}

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ทวิ ภูมิรินทร์ให้ความหมายว่า ขันติ ความอดทน หมายถึงการรักษาความปกติของคนไว้ได้ ไม่ว่าจะถูกระทบกระทบทั้งด้วยสิ่งอันพึงปรารถนาหรือไม่พึงปรารถนาก็ตาม ต้องมีความมั่นคงหนักแน่น ไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใด^{๑๙}

พันเอกปิ่น มุกขนันต์ ได้อธิบายลักษณะของขันติว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน เป็นลักษณะความเข้มแข็งของจิตใจในการพยายามทำความดีหลีกเลี่ยงจากความชั่ว สถานการณ์ที่ทำให้ต้องใช้ขันติมี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) อดทนต่อความลำบาก ซึ่งเกิดจากการทำงานจนเหน็ดเหนื่อย หิวกระหาย หรือถูกแดดลม ฝนกระทบ (๒) อดทนต่อความทุกข์เวทนา ที่เกิดจากการเจ็บป่วย ความไม่สบายกาย (๓) อดทนต่อความเจ็บใจ เมื่อถูกผู้อื่นล่วงเกินด้วยคำคำหรือการสบประมาท

^{๑๓}สุเขาว์ พลอยชุม, **ธรรมานุกรม**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๓๓.

^{๑๔}ปัญญา ใบบางยาง, **ธรรมอธิบาย เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๑.

^{๑๕}ราชบัณฑิตยสถาน, **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๗.

^{๑๖}พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๒๖.

^{๑๗}พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๑), หน้า ๕๘.

^{๑๘}ทวิ ภูมิรินทร์, **มงคลชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงแก้ว, มปป.), หน้า ๑๔๓.

(๔) อดทนต่ออำนาจกิเลส หมายถึง อดทนต่ออารมณ์ฝ่ายเพลิดเพลิน เช่น ความสนุกสนาน การเที่ยวเตร่^{๑๙}

พระราชันทมุนี (ภิกขุ ปัญญันทะ) ได้แสดงความหมายของ ขันติ ว่า ขันติ แปลว่า ความอดทน ความทนได้ ความอดทนมี ๓ ขั้นคือ (๑) ความทนลำบาก หมายถึง ความอดทนต่อความเจ็บไข้ เจ็บปวดทางร่างกาย (๒) ความอดทนต่อความตรากตรำ หมายถึง อดทนต่อความเบียดเบียนทางธรรมชาติ เช่น ฝนตกบ้าง แดดออกบ้าง ความร้อน ความหนาวหรือการเดินทางไม่เอื้ออำนวยบ้าง (๓) ความอดทนต่อความเจ็บใจ หมายถึง อดทนต่อสิ่งชั่วร้ายที่จะทำให้เกิดอารมณ์ เกิดความกำหนัด ไม่แสดงความขัดเคือง ไม่แสดงความลุ่มหลง ไม่แสดงความมัวเมา เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนไหวต่ออารมณ์ที่มากระทบ แต่มั่นคง ประคองเสถียรแม้ลมพัดก็ไม่โยก ไม่โคลง ซึ่งเรียกว่า อดทนชั้นสูง หรือทนต่อความกระทบเปรี้ยวเปรย เสียชื่อเสียงในทางที่เสียหาย เช่น ถ้อยคำด่าว่าก็สามารถอดทนเอาไว้ได้^{๒๐}

พระธรรมโกศาจารย์ (ท่านพุทธทาสภิกขุ) ได้อธิบายว่า “ขันติ คือ ความอดทนหรืออดกลั้นต่อความจำเป็นสำหรับชีวิต ๔ อย่างด้วยกัน” คือ (๑) อดกลั้นต่อความเป็นไปตามธรรมชาติ เช่น ความร้อน ความหนาว ยุง ลม แดด เป็นสิ่งที่ยากจะหลีกเลี่ยงได้แต่ต้องอดกลั้นด้วยการทำจิตใจไม่ให้เป็นทุกข์ขึ้นมา (๒) อดกลั้นต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย ถ้าไม่รู้จักอดกลั้นหรือเฉยได้ก็เท่ากับกินของแสลงทำให้สูญเสีย กำลังใจหรือต้องอดกลั้นทำให้เกิดความรู้สึกเป็นทุกข์ทรมานเพิ่มขึ้นอีกอย่างนี้ไม่มีประโยชน์อะไรจึงต้องอดกลั้น ต่อความเจ็บไข้ได้ป่วย (๓) อดกลั้นต่อการอยู่ร่วมกัน ซึ่งมีทั้งคนพาลหรือคนบ้า การกระทำของคนเหล่านี้ทำให้ต้องใช้ความอดทนอดกลั้น ฉะนั้นคนมีกิเลสก็ย่อมล่วงเกินผู้อื่นด้วยการด่าบ้างหรือดูหมิ่นดูแคลนบ้างก็เป็นเรื่องที่จะต้องอดกลั้น และ (๔) อดกลั้นอย่างสูง คือ อดกลั้นต่อการบีบคั้นแห่งกิเลสของตน ทุกคนมีกิเลสเป็นพลังผลักดันคอยชักใยอยู่เบื้องหลังให้ต้องทำตามนับตั้งแต่อยากสูบบุหรี่ หรืออยากไปดูหนัง ดูละคร อยากกินเหล้าเมายา อยากไปแสวงหากามารมณ์ด้วยอำนาจของกิเลสต่างๆ ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องที่จะต้องอดกลั้น ในฐานะแห่งการศึกษาจะต้องเข้าใจหลักคุณธรรมข้อนี้ด้วยจึงจะสามารถแก้ไขปัญหาการศึกษาได้

อาจารย์ แปลก สนธิรักษ์ ได้อธิบายถึงความหมายของ ขันติ ไว้ว่า ขันติ คือ ความทนทานต่อสิ่งที่ไม่พอใจ เป็นเหตุให้เสียประโยชน์ ความอดทนเป็นกระบวนการชักนำให้กิจการต่างๆ ดำเนินไปอย่างสม่ำเสมอ ไม่ทิ้งร้างเสียแต่กลางคัน และทำให้เกิดความบากบั่น

^{๑๙}ปิ่น มุทุกันต์, เรียบเรียง แนวสอนธรรมะหลักสูตรนักธรรมตรี, (กรุงเทพมหานคร สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๖๓.

^{๒๐}พระราชันทมุนี(ภิกขุ ปัญญันทะ), คำสอนผู้บวชใหม่ อบรมพระนวกะ, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนการพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๗๘.

ทำกรนั้นจนสำเร็จลุล่วงไป^{๒๑} ดังนั้นขันติ หมายถึง ความอดทน คือการบังคับจิตใจตนเองไม่ให้ลุอำนาจแก่ความต้องการในอารมณ์ ความอดทนเป็นธรรมที่สำคัญทำให้บุคคลประสบกับความสำเร็จเช่น อดทนต่อผู้ที่ยิ่งใหญ่กว่าตนเพื่อรักษาตำแหน่งหน้าที่ อดทนต่อเพื่อนเพื่อรักษามิตรภาพ อดทนต่อผู้น้อยที่ต่ำกว่าเพื่อสร้างบารมีธรรม

สรุปได้ว่าความหมายของขันติบารมี คือ การบำเพ็ญความอดทน หมายถึง ลักษณะของความเข้มแข็ง มั่นคง และความหนักแน่นของจิตใจเมื่อ มีสิ่งทั้งดีและไม่ดีมากระทบต่อร่างกายและจิตใจก็ยังสามารถรักษาสภาพความสงบของจิตใจเอาไว้ได้ ทั้งนี้เพื่อนำตนเองให้ผ่านพ้นปัญหาและอุปสรรคต่างๆ แล้วนำไปสู่การบรรลุเป้าหมายของความสำเร็จในหน้าที่การงานที่ตนรับผิดชอบตลอดจนบรรลุถึงความดีงามได้ด้วยความอดทน สามารถแบ่งได้เป็น ๒ ประเภทใหญ่ คือ (๑) ความอดทนทางใจ ได้แก่ ความอดทนต่อการกระทบกระทั่งชั่วร้ายให้เจ็บใจและความอดทนต่อกิเลส คือ ความโกรธและความโลภ (๒) ความอดทนทางกาย ได้แก่ ความอดทนต่อความลำบากในการทำงานหรือการเรียน และความอดทนต่อความทุกข์เวทนาทางกาย ความเจ็บปวด ความเหนื่อย ความหิว

๓.๒ ลักษณะและปัจจัยที่ก่อให้เกิดขันติบารมี

พระโพธิสัตว์ คือ พระพุทธเจ้าเองก่อนที่จะตรัสรู้ เพราะกว่าที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์เป็นพระโพธิสัตว์มาก่อนคือ เป็นผู้บำเพ็ญบารมีมาเพื่อจะเป็นพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ตั้งใจบำเพ็ญคุณงามความดีอย่างขอดเยี่ยม และสูงสุด โดยที่ไม่ยอมเห็นแก่ความยากลำบากแต่อย่างใดและสามารถจะสละได้แม้แต่ชีวิตของตนเพื่อแลกกับ พระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ในบพนี้ ผู้วิจัยจะได้ให้ความหมายของโพธิสัตว์และลักษณะความเป็นพระโพธิสัตว์รวมทั้งลักษณะขันติธรรมของพระโพธิสัตว์ที่ปรากฏในมหานิบาตชาดก

๓.๒.๑ ลักษณะของขันติบารมี

ลักษณะของขันติบารมี ๓ ประเภท จะอธิบายแยกแยะเอาไว้ดังนี้^{๒๒} (๑) ตีติกาขันติ ความอดทนด้วยอำนาจการอดทนเอาไว้ หมายความว่า สะกดข่มใจ ไม่ลุแก่อำนาจของความโลภ ความโกรธ ความหลง ปิดกั้นไม่ให้กิเลสชนิดหยาบปรากฏผลออกมาทางกาย ทางวาจา ข่มเอาไว้

^{๒๑} แปลก สนธิรักษ์, เสี่ยงศีลธรรม เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร : องค์การคำครุสภา, ๒๕๐๕),

หน้า ๑๖๘.

^{๒๒} ที.ม. (ไทย)๑๐/๕๐/๔๓-๔๔.

ได้ ออกลิ้นเอาไว้อย่างเต็มที่แล้วอำนาจแห่งศีล (๒) ตบขันติ ความอดทนเป็นเดชเผด็จานุกิเลส อย่างหยาบ ป้อมปรามกิเลสระดับกลางด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐาน ตั้งแต่ต้นจนกระทั่งได้ฌาน และ (๓) อธิวาสณขันติ ความอดทนจนข่มกิเลสได้ และสามารถหยุดยั้ง ขบวนการเคลื่อนไหวของกิเลสให้ขาดลง สูญสลายไปด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญา ก็สามารถถอนอนุสัยกิเลสออกจากขันธสันดานได้

ดังนั้น ขันติทั้ง ๓ ลักษณะนี้ เมื่อพิจารณาด้วยความสุขุมรอบคอบ จะเกิดความรู้สึกซึมซับบรรยากาศแห่งไตรสิกขาได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหัวใจสำคัญแห่งการปฏิบัติเพื่อกำจัดกิเลสสำหรับบรรพชิตผู้แสวงหาสัจธรรม แต่อาจจะเป็นอุดมการณ์อันสูงสุดสำหรับคฤหัสถ์ผู้ครองเรือนที่เข้าใจคลาดเคลื่อนว่า ท่วงทำนองชีวิตของตนเต็มไปด้วยอุปสรรคนานาชนิดจึงยังห่างไกลจากไตรสิกขา ทั้งๆ ที่ไตรสิกขาผูกพันกับวิถีชีวิตของเราอยู่ตลอดเวลา เพราะมนุษย์มีความจำเป็นต้องมีศีล คอยกำกับเส้นทางเดินของชีวิตมิให้ล้าออกนอกขอบเขตความดีงาม และด้วยอำนาจแห่งศีลเท่านั้น มนุษย์จึงจะมีเครื่องมือรักษาคุณภาพทางกายให้สงบเรียบร้อยเป็นปกติอยู่เสมอ ซึ่งเป็นรากฐานอันมั่นคง แน่วแน่มั่น ไม่มีความฟุ้งซ่านพร้อมจะนำไปใช้งานได้ทุกเวลาเพื่อให้เกิดพฤติกรรมทั้งหลายตอบสนองสิ่งแวดล้อมรอบตัวตามความเป็นจริงด้วยการใช้ปัญญาพิจารณาตัดสินใจความรู้สึกในขณะปัจจุบันตามความเหมาะสมให้เกิดแบบแผนแห่งการปฏิบัติอันทรงคุณค่าแก่ชีวิต ดังนั้นขันติที่แบ่งเป็น ๓ ลักษณะ ไม่มีความหมายสลับซับซ้อนเท่าใดนัก เพราะบ่งชี้ความหมายเอาไว้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่อธิวาสณขันติ บางครั้งแผ่ครอบคลุมถึงขันติระดับพื้นฐานด้วย แต่ในบางกรณีก็แสดงความหมายเจาะจงมีเอกลักษณ์เฉพาะตัว เป็นเหตุให้หาข้อสรุปได้ยาก ถ้าหากใจให้แก่ผู้ศึกษาอยู่ไม่น้อย จึงต้องใช้ดุลยพินิจในการพิจารณา ลักษณะขันติของพระโพธิสัตว์ในมหานิบาตชาดกจะบอกถึงขันติในแนวความอดทนทางด้านกายและจิตใจซึ่งจะเกี่ยวกับกิเลสตัณหาที่เข้ามากระทบทางอายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบกันเข้าเลยเกิดความอยากเกิดขึ้นทางจิตใจเลยมีความต้องการมากขึ้นเช่น อยากได้วัตถุสิ่งของ งาม ๆ ราคาแพง ๆ มาสนองความอยากของตนเอง โดยเฉพาะ ความโลภความโกรธ ความหลง เข้ามาครอบงำจิตใจทำให้เกิดความเดือดร้อนทางกายและใจ ถ้าหากเอาขันติคือความอดทนนี้มาช่วยข่มเอาไว้หาวิธีแก้ไขใช้สติปัญญาพิจารณาโดยแยบคายทำให้สภาวะทางจิตใจดีขึ้น

๓.๒.๒ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดขันติบารมี

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดขันติบารมี กล่าวคือ พระพุทธศาสนาสอนว่า มนุษย์ต้องสร้างเสริมกระบวนการทางความคิดโดยอาศัยสัมมาทิฐิเสียก่อน มีข้อความในพระไตรปิฎกแสดงหลักการปรับวิธีคิดให้ถูกต้องว่า “ปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสัมมาทิฐิ มี ๒ อย่างคือ ปรโตโฆสะและ

โยนิโสมนสิการ^{๒๓} พุทธธรรมทั้งสองประการนี้ จึงเปรียบรากเหง้าแห่งการปลูกเร้า วิธีการเรียนรู้ตลอดชีวิตของมนุษย์ เพื่อเสริมสร้างคุณธรรมทั้งหลายให้อุบัติขึ้นมา ฉะนั้นจุดเริ่มต้นแห่งกระบวนการเกิดขึ้น หรือ แหล่งที่มาของพุทธจริยธรรมเรื่องขันติ จึงมาจากแหล่งสำคัญ ๒ ประการดังกล่าว คือ ปรีโตโมสะและโยนิโสมนสิการ จะได้อธิบายดังต่อไปนี้

(๑) กระบวนการเกิดขึ้นของขันติ คือ ปรีโตโมสะ เป็นปัจจัยภายนอก หมายถึง เสี่ยงจากผู้อื่น หรือการกระตุ้นชักจูงจากภายนอก เช่น การสั่งสอน แนะนำ การถ่ายทอด การโฆษณา คำบอกเล่า ข่าวสาร ข้อเขียน คำชี้แจง อธิบาย การเรียนรู้จากผู้อื่น ในที่นี้หมายถึงเฉพาะส่วนที่ดั่งามถูกต้องเฉพาะอย่างยิ่งการรับฟังธรรม ความรู้ หรือคำแนะนำจากบุคคลที่เป็นกัลยาณมิตร นี่เป็นแหล่งที่มาของขันติซึ่งอาศัยปัจจัยภายนอก^{๒๔}

สมสฺสตา ผู้พัฒน และ อัจฉรา ธนะมัย ได้เสนอแหล่งที่มาของขันติว่ามีซึ่งอาศัยปัจจัยภายนอกโดยใช้ สิงคาลกสูตร ซึ่งป็นพระสูตรสำคัญสูตรหนึ่งที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการปฏิบัติต่อทิส ๖ แก่สิงคาลกคฤหบดีบุตรสิงคาลกสูตรมีสาระตละสำคัญว่าด้วยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมซึ่งจะต้องมีปฏิสัมพันธ์กับบุคคล ๖ กลุ่มด้วยกันดังพุทธพจน์ว่า คฤหบดีบุตร กอริยสาวกเป็นผู้ปกปิดทิสทั้ง ๖ อย่างไร ท่านพึงทราบทิส ๖ เหล่านี้คือ พึงทราบว่า บิณฑาคารเป็นทิสเบื้องหน้า อาจารย์เป็นทิสเบื้องขวามือ และภรรยาเป็นทิสเบื้องหลัง มิตรและอำมาตย์เป็นทิสเบื้องซ้าย ทาสและกรรมกรเป็นทิสเบื้องต่ำ สมณพราหมณ์เป็นทิสเบื้องบน^{๒๕} นอกจากกลุ่มชนทั้ง ๖ แล้วที่ได้กล่าวมาแล้ว ยังมีแหล่งที่มาซึ่งอาจจะแบ่งแยกเป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ เรียงตามลำดับความสำคัญ ดังต่อไปนี้

(๑) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากนิสัยประจำตัวหรือมีมาตั้งแต่กำเนิด หมายถึง ความอดทนที่มีมาคู่กับบุคคลแต่ละคน ไม่สามารถระบุเหตุอื่นที่ชัดเจนได้ จึงเรียกรวมๆ ว่าเป็นนิสัยประจำตัวของแต่ละบุคคลส่วนหนึ่งของนิสัยเป็นผลมาจากพันธุกรรมหรือกรรมพันธุ์ (Heredity) ส่วนที่เหลือเป็นผลมาจากสิ่งแวดล้อม (Environment)

(๒) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่ได้ใช้ความอดทนมาก่อน หมายถึงความอดทนบึกบึนที่เกิดจากการได้เคยทำงานซึ่งต้องใช้ความอดทน หรือการที่เคยได้รับความยากลำบากในชีวิตวัยเด็ก หรือได้ผ่านเหตุการณ์ต่างๆ ในชีวิตซึ่งทำให้ต้องลุกขึ้นต่อสู้ จนเกิดสมรรถภาพแห่งความอดทนทางจิตใจและร่างกาย

^{๒๓} อก. ทก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

^{๒๔} พระราชวรมุนี (ประยุทธ์ ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๖๒๑.

^{๒๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๗๓/๒๑๗.

(๓) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่มีความมุ่งมั่นต่อความสำเร็จ หมายถึงความอดทนบึกบึนที่เป็นผลมาจากการทำงานที่ต้องการให้งานสำเร็จอันเกิดจากความทะเยอทะยานส่วนตนมุ่งเอาชนะงานและความปรารถนาอย่างแรงกล้า

(๔) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่มีหน้าที่ต้องรับผิดชอบ ความรับผิดชอบเป็นภาระหน้าที่ที่บุคคลจะต้องกระทำด้วยจิตสำนึกอย่างจริง เพื่อให้ภาระนั้นสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี การลงมือปฏิบัติภารกิจบ่อยๆ หรือเป็นประจำก็จะเกิดความอดทนบึกบึนในที่สุด

(๕) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่ได้รับการอบรมสั่งสอน การบ่มเพาะลักษณะนิสัยแห่งความอดทนชนิดนี้ เกิดจากการได้รับการอบรมจากบ้านและสถานการศึกษา ซึ่งจะช่วยสร้างทัศนคติที่ดี ช่วยฝึกฝนการทำงานทั้งที่ง่ายและยาก เป็นการสร้างประสบการณ์ของบุคคลเมื่อถึงคราวที่ได้รับภาระหรือหน้าที่ที่สำคัญ ก็สามารถนำความอดทนมาใช้ได้อย่างได้ผล

(๖) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่ได้ตั้งใจทำงานอย่างจริงจัง หมายถึงความอดทนซึ่งเกิดจากที่ปัจเจกชนมีโอกาสดำเนินงานในสิ่งที่ตนมีใจรักงานอย่างแท้จริง และได้ทุ่มเทความรู้ความสามารถของตนที่มีต่องานนั้นทั้งหมด ความจริงจังต่องานลักษณะนี้พระพุทธศาสนาเรียกว่าอิทธิบาท ๔ คือ บุคคลมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา

(๗) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการขาดแคลนสิ่งจำเป็นหรือความจำเป็นบังคับ หมายความว่า สภาพแวดล้อมที่กดดัน บังคับให้จำเป็นต้องปฏิบัติ คือการฝืนใจทำ ซึ่งจะทำให้บุคคลเกิดความอดทนบึกบึนขึ้นได้

(๘) ความอดทนบึกบึนซึ่งเกิดจากการที่ได้พิจารณาว่าควรต้องอดทน การเกิดขึ้นของความอดทนประเภทนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับประสบการณ์เดิม ซึ่งจะทำให้บุคคลเล็งเห็นความจำเป็นในการอดทนด้วยการมีสติปัญญาและความมีเหตุผลเป็นเครื่องพิจารณา ความอดทน ๘ ข้อนี้ที่ใช้ปรโตโมสะกับโยนิโสมนสิการเข้าจับ บางข้อก็มีความหมายคลุมเครือไม่ชัดเจน ไม่ลงตัว บางข้อก็สามารถเข้ากันได้ แต่ถ้าจะจัดอาจทำได้ คือ ข้อที่ ๒,๔,๕,๗เกิดจากองค์ประกอบภายนอกที่ดีงามอันได้แก่ ปรโตโมสะ ข้อที่ ๑,๓,๖และ๘ เกิดจากปัจจัยภายในได้แก่ โยนิโสมนสิการ ปรโตโมสะ มีเรียกชื่ออีกอย่างว่า กัลยาณมิตร ซึ่งมีได้หมายถึงเพื่อนที่ดีในความหมายสามัญเท่านั้น แต่หมายถึงบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติที่จะสั่งสอน แนะนำ ชี้แจง ชักจูง ช่วยบอกช่องทาง หรือเป็นตัวอย่างให้ผู้อื่นดำเนินไปในมรรคาแห่งการฝึกฝนอบรมอย่างถูกต้อง^{๒๖}

สรุปได้ว่า ความอดทน ความอดกลั้นได้จากสิ่งแวดล้อมภายนอกและได้จากการพึ่งพาตนเอง ซึ่งเป็นคุณธรรมภายใน พื้นฐานของการรับเอาอารมณ์ส่วนมากก็มาจากปัจจัยข้างนอกคือได้

^{๒๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๖๒๓.

ยินเสียงจากผู้อื่นกิริยาท่าทางหรือ การกระตุ้นชักจูงจากภายนอกที่เข้ามากระทบถ้าหากได้ยินเสียงจากผู้อื่นเป็นเรื่องที่งามน่าชวนฟังก็ทำให้ใจเบิกบาน แต่ถ้าได้ยินคำที่เลียดสี ใสร้าย คำว่า นินทา ซึ่งคำเหล่านี้เป็นคำที่บุคคลไม่อยากจะยินได้ฟัง ทำให้โมโห โกรธเคืองขึ้นมา ถึงขั้นทำลายกันก็มีอยู่มากมายในกรณีนี้แหละเพราะมนุษย์ไม่ใช่หลักโยนิโสมนสิการ ทำใจโดยแยกคาย ปรโตโมสะ รู้จักแยกแยะ ซึ่งก่อกระบวนการเกิดขึ้นของขันติ อำนวยให้สภาพร่างกายและจิตใจสมบูรณ์

๓.๒.๓ โทษแห่งการขาดขันติบารมี

การพัฒนาจิตใจ คือ คุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) เนื่องจากเป็นคุณธรรมที่ช่วยให้การทำงานประสบความสำเร็จ แม้จะมีปัญหาหรืออุปสรรคมากเพียงใด ก็ไม่ทำให้ผู้ที่มีคุณธรรมด้านนี้เกิดความท้อแท้และสิ้นหวังแต่ยังคงใช้ปัญญา เพื่อแก้ไขปัญหามจนบรรลุเป้าหมายในที่สุด นอกจากนี้คุณธรรมดังกล่าวจะยังไม่ช่วยให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขทั้งในระดับชุมชนตลอดจนถึงระดับโลกบุคคลที่ไม่มีความอดทน (ขันติ) หรือที่เรียกว่าไม่มีความสามารถในการเอาชนะอุปสรรค จะทำให้เป็นผู้ที่ไม่ประสบผลสำเร็จในชีวิตทั้งการเรียนและการทำงาน เพราะจะไม่มีผลิตผลจากงานได้มากกว่าคนอื่น ๆ เพราะเนื่องด้วยขาดความอดทน^{๒๗} นอกจากนี้ความอดทน (ขันติ) ยังเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่สำคัญอย่างยิ่ง ในการขจัดกิเลส เช่น ความโลภ ความโกรธ และความหลง ให้หมดไปจากจิตใจของบุคคล ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสรรเสริญความอดทน(ขันติ) ซึ่งมีเนื้อความปรากฏในโอวาทปาฏิโมกข์ ท่อนแรกว่า “ขันติบารมี หรือ ความทนทานเป็นตบะอย่างยิ่ง” ยิ่งไปกว่านี้ พระพุทธองค์ทรงตรัสถึงโทษของผู้ที่ไม่มีความอดทน(ขันติ) ไว้ ๕ ประการ คือ (๑) ไม่เป็นที่รักเป็นที่ชอบใจของคนจำนวนมาก (๒) เป็นผู้ดูร้ายไม่ปราศจากพองภัยและมีการผูกอาฆาตจองเวร (๓) เป็นผู้มีอารมณ์เดือดร้อนเพราะมีการประทุษร้าย (๔) เมื่อถึงคราวเสียชีวิตก็หลงลืมสติ (๕) หลังจากเสียชีวิตแล้วย่อมบังเกิดในทุคติ ลงนรก^{๒๘} นอกจากนี้จากการศึกษาวิเคราะห์พุทธจริยธรรม เรื่องขันติของ พระมหาจันทอง วิชาเดช ยังทำให้ทราบถึงโทษด้านอื่น ๆ ของความอดทน (ขันติ) อีกหลายแง่มุม (๑) เมื่อไม่มีความอดทนก็จะทำให้ไม่ประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต คือ ไม่มีความสำเร็จในด้านอาชีพ (๒) ไม่มีความอดทนจะไม่สร้างสรรค์ระบบครอบครัวและกระบวนการทางสังคมให้เกิดความสงบสุข (๓) ไม่มีความอดทนจะไม่สามารถช่วยเกื้อหนุนการปฏิบัติวิปัสสนาจนบรรลุมรรคผลนิพพาน เป็นต้น

^{๒๗} วิชา นาควัชร, วิธีเลี้ยงลูกให้เก่ง ดีและมีสุข (IQ EQ MQ AQ), (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ Goodbook : บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๒.

^{๒๘} ที.ม. (ไทย) ๑๓/๕๔/๕๕.

สรุปได้ว่าคุณธรรมด้านความอดทนหรือขันติธรรมนี้เป็นคุณสมบัติพื้นฐานที่จำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีสันติภาพทั้งนี้โดยเฉพาะประชาคมโลกมีความแตกต่างกันด้วยความหลากหลายทั้งในเรื่องเชื้อชาติ ชนชั้น วรรณะ วัฒนธรรม จารีตประเพณี ศาสนา ระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม ถ้าหากผู้นำประเทศ และชาวโลกถือปฏิบัติคุณธรรมด้านความอดทนหรือขันติธรรมแล้วย่อมสามารถระงับความขัดแย้ง ความมีอคติ นำไปสู่ความสงบสุข และสันติภาพของโลกได้อย่างแท้จริง โทษที่เกิดจากการขาดขันติก็จะไม่เกิดขึ้น เพราะการที่บุคคล ชุมชน และสังคมในโลกขาดคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) ย่อมก่อให้เกิด ปัญหาตั้งแต่ระดับปัจเจกชนและอาจขยายกว้างออกไปจนถึงระดับสังคมโลกก็ได้ ทำให้เกิดผลลัพธ์ในเชิงลบ กล่าวคือในระดับบุคคลนั้นทำให้ศักยภาพในการทำงาน การเรียน การดำเนินชีวิตของบุคคลลดลง หรือล้มเหลวได้ สำหรับปัญหาในระดับสังคมหรือระดับโลกนั้นก็ทำให้ขาดความยุติธรรมและทำให้มนุษย์ก่อความทุกข์ความเดือดร้อนให้แก่กัน^{๒๙}

จากการศึกษาถึงคุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) โดยเฉพาะโทษของการขาดความอดทน (ขันติ) ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น อาจกล่าวสรุปได้ว่าการฝึกอบรมเพื่อพัฒนาให้บุคคลในสังคมเป็นผู้มีความอดทน (ขันติ) นั้น ถ้าหากคนในสังคมใดไม่ได้รับการปลูกฝังคุณธรรมด้านนี้ก็จะก่อให้เกิดความเสียหายทั้งชีวิตและทรัพย์สิน ตลอดจนสูญเสียความสงบสุขและสันติภาพดังนั้นจึงจำเป็นต้องศึกษาเพื่อค้นหาวิธีการเพื่อพัฒนา ปลูกฝังหรือฝึกอบรมให้คุณธรรมด้านความอดทน (ขันติ) เกิดขึ้นแก่คนในสังคม เนื่องจากผลการวิจัยของ เกลียว บุรีภักดี และ หลุย จำปาเทศ จากการวิจัยพบว่าคนไทยในวัยหนุ่มสาวสมัยก่อนๆ มีความอดทนมากกว่าคนหนุ่มสาวในระยะต่อมา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าคนไทยในสมัยต่อมาที่มีความอดทนในการทำงานน้อยกว่าคนไทยในสมัยก่อนจึงทำให้น่าเป็นห่วงว่าถ้าปล่อยไว้ไม่ได้รับการเอาใจใส่ปรับปรุงคุณธรรมด้านนี้ จะเป็นอันตรายต่อการดำรงอยู่และการพัฒนาประเทศในอนาคต^{๓๐}

๓.๒.๔ ประโยชน์ของขันติบารมี

ประโยชน์ของขันติดังที่พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงประโยชน์จากการปฏิบัติตามหลักขันติ ย่อมมีประโยชน์ ๖ ประการ คือ (๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ไม่ท้อถอย กล้าเผชิญชีวิตทุกชนิดได้ (๒) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่ดีงาม ไม่วุ่นวาย มักโกรธ (๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้

^{๒๙}ยูเนสโก และกระทรวงศึกษาธิการ, **ขันติธรรม : ประตูลู่สันติภาพ**, ศูนย์พัฒนาหนังสือ กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, (๒๕๔๒), หน้า ๑๕.

^{๓๐}เกลียว บุรีภักดี และหลุย จำปาเทศ, **คุณลักษณะความอดทนบิกขุของคนไทย**, พ.ศ. ๒๕๒๓), หน้า ๘๔.

เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก (๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ และปัญญา (๕) ความอดทนเป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วหลายทั้งหลาย (๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุธรรมได้รวดเร็ว^{๓๑} ดังนี้

(๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ไม่ท้อถอย กล้าเผชิญชีวิตทุกชนิดได้ หมายถึง การดำเนินชีวิตไม่ว่าจะเป็นทางธรรมหรือทางโลกย่อมมีปัญหาและอุปสรรคเข้ามาทดสอบให้เราพบกับเรื่องที่พอใจหรือไม่พอใจ เข้ามาทดสอบจิตใจให้ได้รับปัญหาต่างๆ หากจิตใจไม่เข้มแข็ง ไม่มีความหนักแน่นก็จะไม่สามารถกล้าเผชิญชีวิตในทุกชนิดได้ แต่เมื่อใดที่จิตเข้มแข็ง ไม่อ่อนแอ มีความอดกลั้น อดทนต่อปัญหาและอุปสรรคก็จะสามารถแก้ไขปัญหาของทุกชีวิตได้

(๒) ทำให้บุคคลมีมารยาทที่ดีงามไม่ว่าวาม มักโกรธ หมายถึง ความเป็นผู้สงบเรียบร้อย ทำสิ่งใดก็ด้วยกิริยาอาการที่ดีมีความเป็นผู้ซึ่งได้รับการฝึกฝนที่ดี แม้บางครั้งจะมีเรื่องให้ไม่พอใจ ก็ไม่แสดงอาการก้าวร้าว ค้าวาก้าวผู้อื่นในทางเสียๆ หายๆ กลับมีความให้อภัยและไม่ถือโทษ โกรธเคือง

(๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก หมายถึง การเรียน การศึกษาจะต้องมีความอดทนไม่ว่าจะเรียนในระบบจบตามหลักสูตรหรือเรียนนอกระบบ จบตาม หลักสูตร รวมไปถึงการศึกษาเรียนรู้ด้วยตนเองก็ต้องอาศัยความอดทนเป็นเครื่องนำพาให้ผ่าน พ้นปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ไปได้ เมื่อสามารถก้าวผ่านมาสู่การเป็นบัณฑิตย่อมเป็นคนที่มีเสน่ห์ น่ารัก น่าคบหา เป็นต้น

(๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของศีล สมาธิ และปัญญา หมายถึง คำว่าบ่อเกิดของศีลนั้น อยู่ที่ไหน มีตัวตนเป็นอย่างไร ใครเป็นผู้รักษาแล้วก็รู้ว่าผู้นั้นเป็นตัวศีล ที่จริงศีลก็อยู่ที่ตนนี้ เจตนา คือตัวศีล เจตนา คือใจ คนเราถ้าจิตใจไม่มีก็เรียกว่าไม่มีคน มีแต่กายจะทำอะไรได้ ร่างกายกับจิต ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน จะต้องอดทนต่อการกระทำที่ทำให้เกิดการกระทำผิดศีลทั้งทางร่างกายและจิต ศีลจึงจะเกิดละเว้นจากการทำความชั่วนั่นเอง เมื่อมีศีลไม่ทำความชั่วแม้เพียงเล็กน้อยก็เป็นเหตุให้ จิตได้รับการฝึกอบรมที่ดีและจิตนั้นก็เป็สมาธิได้เร็ว ปัญญาเกิด เพราะอาศัยความอดทนนี้เอง

(๕) ความอดทนเป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วหลายทั้งหลาย หมายถึง คนเราจะทำความชั่วทั้งหลายเพราะความไม่อดทน อดกลั้น ปล่อยไปตามอำนาจของกิเลสตัณหา บ้าง ปล่อยไปตามความยึดมั่นถือมั่นว่าจะต้องมีต้องได้ แต่สิ่งเหล่านี้ได้มาในทางที่ชั่ว จึงเป็นเหตุให้เกิดความชั่วทั้งหลายขึ้น พระพุทธองค์ทรงบำเพ็ญเพียรภาวนาก็ด้วยอาศัยความมูมานะ อดทนต่อพญามารทั้งหลายจึงทำให้พระองค์ทรงสำเร็จมรรคผล และตัดความชั่วทั้งปวงลงได้

^{๓๑}ที.ม. (ไทย) ๑๓/๕๔/๕๖.

(๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุนิพพานได้รวดเร็ว หมายถึง เมื่อหยุดการทำความชั่วด้วยความรู้ทันสภาวะแห่งความชั่วทั้งหลายลงได้นั้น การรักษาศีลที่บริสุทธิ์ มีสมาธิที่เกิดขึ้นได้เร็ว ก็ย่อมมีปัญญาที่จะรู้เท่าทันความเป็นจริง เช่น รู้เท่าทันกิเลส ตัณหา และอุปาทาน เป็นต้น การปฏิบัติธรรมก็ได้มรรคผลนิพพานเร็วขึ้นนั่นเอง

๓.๓ การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก

การบำเพ็ญขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก หมายถึง ความเต็มเปี่ยม ความสูงสุด ความเป็นเลิศ ความสำเร็จ นำมาใช้กับพระพุทธเจ้า หรือพระสาวกองค์ใดองค์หนึ่งในพุทธกนิยาย ได้กล่าวถึงการความเป็นเลิศของพระพุทธเจ้าในการสั่งสมบารมีว่าคือ ความอดทน ลำดับนั้น พระสัพพัญญูประเสริฐ ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ได้ตรัสกับพระอานนท์เกี่ยวกับธีรชนที่ได้สั่งสม กุศลไว้ในพระพุทธเจ้าองค์ก่อน และยังไม่ได้รับความหลุดพ้นจากกิเลสในศาสนาของพระชินเจ้าทั้งหลาย เพราะมุ่งหน้าต่อสัมโพธิญาณนั้น ธีรชนผู้มีปัญญาแก่กล้าดี จึงได้บรรลุความเป็นพระสัพพัญญูด้วยอริยาศัยที่เข้มแข็งและด้วยอำนาจแห่งปัญญา^{๓๒}

อรรถกถายังนำบารมีมาใช้กับพระอัครสาวก คือ พระสาวกชั้นยอด มีความเป็นเลิศ เพราะมีคุณสมบัติพิเศษกว่าพระสาวกอื่นทั้งหมด เช่น พระสารีบุตรเถระเลิศทางปัญญา และพระมหาโมคคัลลานเถระ เลิศทางมีฤทธิ์มาก^{๓๓} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงให้ความหมายบารมีไว้ว่า บารมี หมายถึง คุณความดีที่บำเพ็ญอย่างยิ่งยวด เพื่อบรรลุจุดหมายอันสูงยิ่ง บารมี วิเคราะห์ได้ ๒ ความหมาย คือ ความเป็นเลิศ และธรรมเครื่องถึงฝั่ง สัพพัตว บารมี ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทยุคแรก หมายถึง ความเป็นเลิศ ผลสุดท้าย หรือความเต็มเปี่ยม ในบางคัมภีร์ใช้หมายถึงความเป็นเลิศทั่วไป ดังที่ทราบแล้วว่า ก่อนจะมาเป็นพระพุทธเจ้านั้นต้องสั่งสมบารมีมามากมาย เพื่อความสุขของเวไนยสัตว์ แต่การที่จะสามารถช่วยเหลือคนอื่นได้นั้น ต้องช่วยเหลือตนเองได้ก่อน หรือฝึกตนก่อนจึงจะฝึกคนอื่น ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสเป็นพุทธภาษิตว่า บุคคลพึงยังตนนั้นแลให้ตั้งอยู่ในคุณอันสมควรเสียก่อน พึงพราสอนผู้อื่นใน ภายหลัง บัณฑิตไม่พึงเศร้าหมอง หากว่าภิกษุ พึงทำตนเหมือนอย่างที่คุณพราสอนคนอื่น ไชริ ภิกษุนั้นมีตนอันฝึกดีแล้ว หนอ พึงฝึก ได้ยินว่าตนแลฝึกได้ยาก ตนแลเป็นที่พึ่งของตนบุคคลอื่นใดเล่าพึงเป็นที่พึ่งได้ เพราะว่า บุคคลมีตนฝึกฝนดีแล้วย่อมได้ ที่พึ่งอันหาได้ โดยยาก แนวคิดที่เป็นอุดมการณ์อันยิ่งใหญ่ ของพระโพธิสัตว์ที่มีการบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้านั้น พระโพธิสัตว์ต้องมีปณิธาน มี

^{๓๒} จุ.พุทธ. (ไทย) ๓๒/๒/๑.

^{๓๓} ที.ม.อ. (ไทย) ๕/๑๑-๑๒.

อุดมการณ์อันแน่วแน่เพื่อการตรัสรู้ธรรมนั้น พระโพธิสัตว์ต้องทำตนเองให้บรรลุธรรมก่อนจึงทำให้คนอื่นบรรลุตามได้

ดังนั้น ขันติเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ในการดำเนินชีวิตประจำวัน มนุษย์ย่อมต้องพบกับสิ่งต่าง ๆ ที่เข้ามากระทบ ทั้งสิ่งที่น่าพึงพอใจและไม่น่าพึงพอใจ ส่งผลให้จิตใจหวั่นไหวไปตามอำนาจโลกะ โทสะ โมหะ อันจะก่อให้เกิด การกระทำที่เป็นโทษ การนำขันติ ความอดทนมาประพฤติด้อยเป็นเหตุให้บุคคลควบคุมโลกะ โทสะ โมหะ รวมตลอดถึงลดโลกะ โทสะ โมหะ ลงได้ ดังตัวอย่างในอักษมสูตร ภิกษุผู้ระงับอารมณ์เป็นที่รักเป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ (๑) เป็นผู้อดทนต่อรูป (๒) เป็นผู้อดทนต่อเสียง (๓) เป็นผู้อดทนต่อกลิ่น (๔) เป็นผู้อดทนต่อรส (๕) เป็นผู้อดทนต่อไฟภูฏัพพะ^{๓๔}

นอกจากขันติบารมีจะเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมให้ผู้ประพฤติเว้นจากการกระทำอันเป็นโทษ รวมถึงควบคุมโลกะ โทสะ โมหะ ยังสามารถนำขันติมาเป็นคุณธรรมเพื่อพัฒนาตนเองให้ยิ่งขึ้นไป ดังตัวอย่างคำสอนในกถาปุจฉาสูตรดังนี้ ภิกษุทั้งหลาย หากพวกโจรผู้ประพฤติดำทราวม จะพึงใช้เลื่อยที่มีที่จับ ๒ ข้างเลื่อยอวัยวะ น้อยใหญ่ ผู้มีใจคิดร้ายแม้ในพวกโจรนั้น ก็ไม่เชื่อว่าทำตามคำสั่งสอนของเรา เพราะเหตุที่ อดกลั้นไม่ได้ นั่น แม้ในข้อนี้ เธอทั้งหลายควรสำเหนียกอย่างนี้ว่า จิตของเราจักไม่แปรผัน เราจักไม่เปล่งวาจาชั่วหยาบ และจักอนุเคราะห์ด้วยสิ่งที่เป็นประโยชน์อยู่ อย่างผู้มีเมตตาจิต ไม่มีโทสะ เราจักแผ่เมตตาจิตไปให้บุคคลนั้นอยู่ และเราจักแผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ เป็นมหัคคตะ ไม่มีขอบเขต ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนไปยังสัตว์โลกทุกหมู่เหล่า อันเป็นอารมณ์ของเมตตาจิตนั้นอยู่^{๓๕} เมื่อพิจารณาจากตัวอย่าง ขันตินับเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติดีงาม ทำให้ผู้ประพฤติขจัดเว้นจากการกระทำอันเป็นโทษ และส่งเสริมให้คุณธรรมในระดับสูงเจริญ งอกงาม ส่งผลให้ผู้ประพฤติขันติสามารถพัฒนาตนเองไปสู่ความดีงามที่ยิ่งขึ้น อันจะนำสู่ประโยชน์ชีวิตเบื้องต้นจนถึงประโยชน์สูงสุดแห่งพระพุทธศาสนา

จากการแสดงการนำขันติมาประพฤติในการดำเนินชีวิตของพระโพธิสัตว์ทั้ง ๒ ลักษณะ พิจารณาเห็นว่า ขันติในแง่ที่เป็นคุณธรรมสนับสนุนให้การดำรงชีวิตของพระโพธิสัตว์บรรลุเป้าหมาย คือ เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ซึ่งขันติย่อมเป็นคุณธรรมสำคัญที่จะทำให้บุคคลประสบกับสิ่งที่ตนประสงค์ รวมตลอดถึงบรรลุจุดหมายที่ดีงาม และเป็นคุณธรรมประจำตัวของพระโพธิสัตว์และของบุคคล เมื่อได้บำเพ็ญอยู่ในขันติบารมี คือ บุคคลยึดมั่นในขันติ (ความอดทน) ย่อมงดเว้นการกระทำล่วงละเมิดทางกาย ทางวาจา จนกระทั่งมีความประพฤติเรียบร้อยดี

^{๓๔} อภ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๘๕/๑๕๔.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๒/๒๔๔.

งามพัฒนาตนเอง ให้สมบูรณ์พร้อมด้วยคุณธรรมทั้งหลาย ขันติจึงเป็นคุณธรรมที่ส่งเสริมความประพฤติอันดีงาม ควรแก่การประพฤติดังของพระโพธิสัตว์และบุคคลทั้งหลายที่มุ่งความเจริญแห่งตนเอง

นอกจากนี้ ขันติย่อมสามารถนำพระโพธิสัตว์และบุคคลไปสู่จุดหมายปลายทางของชีวิต ไม่ว่าในระดับใดก็ตาม จึงนับได้ว่า ขันติเป็นหลักธรรมสำคัญที่องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสอนในพระพุทธศาสนา ดังที่โทณพราหมณ์ได้กล่าวอ้างอิงไว้ในมหาปริณิพพานสูตรว่า “พระพุทธเจ้าของพวกเราทรงถือหลักขันติธรรม ไม่ควรที่จะประหัดประหารกัน”^{๓๖} โดยขันติไม่เพียงเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ประพฤติดุเบงสุจริตตามทีคาดหวัง กระทั่งสัตว์ที่ดียังต้องมีความอดทนเป็นคุณสมบัติ เช่น ม้าอาชาไนยของพระราชา ต้องประกอบด้วยความอดทน จึงเป็นม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชา อันเป็นม้าควรแก่พระราชา ควรเป็นม้านับ นับว่า เป็นราชพาหนะโดยแท้ ดังแสดงในอัสสาขานิยสูตร^{๓๗} ในขุททกนิกาย^{๓๘} และในปฐมาสาขานิยสูตร^{๓๙} หรือช้างของพระราชา อันเป็นช้างควรแก่พระราชา ควรเป็นช้างต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ ดังแสดงในนาคสูตร^{๔๐} และในอักษณสูตร^{๔๑}

๓.๔ คุณลักษณะของขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก

คุณลักษณะขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ มี ๓ ประเภท คือ (๑) ตีติกาขันติ คือความอดทนด้วยการอดกลั้นไว้ ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจกิเลสอันหยาบ คือโลภะ โทสะ โมหะ ด้วยอำนาจแห่งศีล (๒) ตปขันติ คือความอดทนเป็นเดชเผาผลาญกิเลสอย่างหยาบ ป้อมปรามกิเลสระดับกลางด้วยอำนาจแห่งสมาธิ (๓) อธิวาสนขันติ คือความอดทนอันตั้งอยู่ในอำนาจแห่งวิปัสสนาปัญญา ซึ่งสามารถถอนอนุสัยกิเลสออกจากสันดานได้^{๔๒} ขันติที่แบ่งเป็น ๓ ลักษณะ ไม่มีความหมายสลับซับซ้อนเท่าใดนัก เพราะบ่งชี้ความหมายเอาไว้ชัดเจนอยู่แล้ว แต่อธิวาสนขันติบางครั้งแผ่ครอบคลุมถึงขันติระดับขั้นพื้นฐานด้วย ลักษณะของขันติในชาดก จะบ่งบอกถึงความ

^{๓๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๓๗/๑๓๘.

^{๓๗} คุรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๐๓/๓๔๕.

^{๓๘} คุรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๒/๑๓๑.

^{๓๙} คุรายละเอียดใน อง.นกก. (ไทย) ๒๒/๕/๔๑๖.

^{๔๐} คุรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๓๕-๑๓๖.

^{๔๑} คุรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓๕/๒๒๔-๒๒๕.

^{๔๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๐/๔๓.

อดทนทางด้านกายและจิตใจ ซึ่งจะเกี่ยวกับกิเลสตัณหาที่เข้ามากระทบทางอายตนะภายในและภายนอก เข้ามาสนองความอยากของตน ครอบจิตใจ หากนำขันติมาคอยควบคุม ใช้สติปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย ก็ทำให้สภาวะทางจิตดีขึ้น

พระโพธิสัตว์ผู้อยู่ในข่ายที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นมีองค์ประกอบสำคัญที่เป็นคุณลักษณะเฉพาะ ๔ ประการ คือ (๑) อุตสาหะ คือ ประกอบไปด้วยความเพียรอันมั่นคง (๒) อุมมังคะ คือ ประกอบไปด้วยปัญญาอันเชี่ยวชาญหาญกล้า (๓) อวิถานะ คือ ประกอบไปด้วยพระอธิษฐานอันมั่นคงมิได้หวั่นไหว (๔) หิตจริยา คือ ประกอบไปด้วยเมตตาแก่สัตว์เป็นเบื้องหน้าคุณลักษณะหรือเรียกว่าคุณธรรมทั้ง ๔ ประการนี้เป็นอุปการะหรือวิธีการสำคัญอย่างหนึ่งที่พระโพธิสัตว์จะต้องปฏิบัติตามอย่างมั่นคงจนกว่าจะบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดคือพระโพธิญาณ

ข้อที่ ๑ อุตสาหะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยความเพียรอันมั่นคงไม่ย่อท้อต่อความลำบาก ที่เกิดขึ้นในวัตร ปฏิบัติ ของตน เป็นผู้เชื่อตรงมั่นคงต่อเป้าหมายสูงสุด ด้วยความรักความปรารถนาต่อจุดหมายสูงสุดคือพระโพธิญาณจึงทำให้พระ โพธิสัตว์เป็นผู้มีความอุตสาหะฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ ด้วยคุณธรรมเฉพาะตน ไม่มีจิตคิดสยบต่อมารคือกิเลสเป็นต้น อันเป็นความขั้วที่คอยช่วยหรือขัดขวางไม่ให้บำเพ็ญความได้อย่างเต็มที่ เป็นผู้ข้ามพ้นปัญหาต่างๆ ด้วยความอุตสาหะยิ่ง และเพราะการจะบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าเป็นสิ่งที่ได้โดยยาก แต่หากพระโพธิสัตว์สามารถข้ามพ้นความยากลำบากนั้นไปได้ด้วยความมุ่งมั่นไม่ ยอมแพ้ พระโพธิสัตว์ก็สามารถบรรลุถึงความสำเร็จคือความเป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างแน่นอน ดังคำอุปมาซึ่งแสดงให้เห็นถึงความยากลำบากในการที่จะได้บรรลุถึงพุทธภาวะที่ ปรากฏในอรรถกถาตอนหนึ่งที่ว่า ผู้ใดสามารถที่จะใช้กำลังแขนของตนว่ายข้ามห้วงแห่งจักรวาลทั้งสี่อันเป็นน้ำฝนเดียวกันหมดแล้วถึงฝั่งได้ ผู้นั้นย่อมบรรลุถึงความเป็นพระพุทธเจ้าได้"

ข้อที่ ๒ อุมมังคะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยปัญญา อันเชี่ยวชาญหาญกล้า รู้จักไตร่ตรองคิดหาเหตุผล อย่างรวดเร็วมีศักยภาพ ในการแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้าได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพที่ดี ตลอดทั้งรู้จักแยกแยะความดี ความชั่ว ว่าเป็นสิ่งที่ควรทำ ไม่ควรทำ ถ้าไม่ทำจะมีผลดี ชั่ว มากน้อยแค่ไหน ทำแล้วจะเกิดผลดี เลว ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่นอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นผู้มีความกล้าหาญ ตัดสินปัญหา ที่คิดว่าจะเป็นประโยชน์แก่ผู้อื่นมากที่สุด

ข้อที่ ๓ อวิตถานะ คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบไปด้วยพระอธิฐานอันมั่นคงไม่หวั่นไหว คือเป็นผู้มีจิตอันแน่วแน่มั่นคงในสิ่งที่กำลังกระทำ ไม่คิดละเลิกในสิ่งที่ทำเสียกลางคัน ตราบใดที่ภารกิจอันนั้นยังไม่ถึงที่สุด คือ ความสำเร็จก็ไม่ละทิ้งให้เสียการ อธิฐานธรรมนี้ ย่อมมาพร้อมกับธรรมอีก ๓ ประการ คือ วิริยะ ขันติ และสัจจะ ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นธรรมะที่มี ประกอบกันอยู่ เมื่อยกขึ้นข้อหนึ่งก็ย่อมมีอีก ๓ ข้อประกอบเสมอ เมื่อมีความตั้งมั่นในกิจอันใด อันหนึ่งอย่างมั่นคงแล้ว จำต้องกระทำด้วยความมีวิริยะ และอดทนทั้งอดทนต่อการกระทำกิจอันนั้น และอดทนต่อสิ่งชั่วร้ายต่าง ๆ ที่อาจเป็นตัวขัดขวางไม่ให้กิจที่กระทำดำเนินไปได้อย่างสะดวก สุดท้ายคือ มีความจริงใจที่จะกระทำกิจให้ลุล่วงจนถึงที่สุด กิจนั้นจึงจะสัมฤทธิ์ผลได้

ข้อที่ ๔ หิตจริยา คือ พระโพธิสัตว์เป็นผู้ประกอบด้วยเมตตาสัตว์เป็นเบื้องหน้า เป็นผู้ประพฤติประโยชน์ด้วยคำนึงถึงผู้อื่นเสมอโดยไม่เลือกชนิดผู้รับ ประโยชน์ พระโพธิสัตว์ถือว่าการบำเพ็ญการช่วยเหลือแก่ผู้อื่นนั้นคือภารกิจที่ ต้องกระทำตามหน้าที่ คือเป็นการบำเพ็ญบารมี ธรรม คุณลักษณะ ทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นองค์ประกอบสำคัญในกระบวนการ การบำเพ็ญบารมีของ พระโพธิสัตว์ เป็นการสละตนเองเพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้อื่นทุกชีวิตอย่างเสมอหน้าเท่าเทียมกัน เรื่อยไปจนกว่าจะบรรลุเป้าหมาย คือความบริบูรณ์ด้วยปัญญาอันเป็นโลกุตระสมบัติ คือ พระสัพพัญญูญาณ ทาน สีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิฐาน เมตตา อุเบกขา กระบวนการในการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ ระยะเวลาแห่งการบำเพ็ญบารมีของ พระโพธิสัตว์ทุกองค์นั้นต้องใช้เวลาในการสั่งสมบารมีเพื่อให้เกิดความแก่กล้าเป็นเวลานาน กล่าวคือ ถ้ายังมิได้ถึงกำหนด ๔ อสงไขยแสนกัปหรือ ๘ อสงไขยแสนกัปหรือ ๑๖ อสงไขยแสนกัป อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว จะให้ทานอันยิ่งเหมือนด้วยทานของพระเวสสันดรทุก ๆ วัน ก็ดี จะบำเพ็ญ พระบารมีอันยิ่งให้เสมอด้วยทานนั้นทุก ๆ วัน ก็ดี ด้วยหวังจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเร็ว ๆ นั้น ก็ไม่สำเร็จ อัน เปรียบเสมือนต้นไม้ต้นเล็กซึ่งยังไม่ถึงเวลาแห่งการผลิดอกออกผล

ดังนั้น แม้บุคคลจะหมั่นบำรุงรักษาโดยการในปฏีหรือพรวนดินให้มากสักเพียงใดก็ไม่เป็นผลสำเร็จ เพราะต้นไม้ต้นนั้นยังไม่มีภาวะแห่งความพร้อมที่จะออกผลในระหว่างนั้นพระโพธิสัตว์ ต้องพบกับความยุ่งยากต่าง ๆ นานัปการซึ่งเปรียบเสมือนข้อทดสอบความมุ่งมั่นจริงใจในการ ปฏิบัติคดีย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความมุ่งมั่นกล้าหาญของพระโพธิสัตว์ ต่อการไม่ยอมจำนน ต่ออุปสรรคต่างๆ คือ การยอมสละได้แม้ที่สุด คือ ชีวิตดังคาถาบทหนึ่งมีความว่าพึง สละทรัพย์

เพราะเหตุแห่งอวัยวะอันประเสริฐ เมื่อจะรักษาชีวิต ก็พึงสละอวัยวะ นรชน เมื่อระลึกถึงธรรม ก็พึงสละทรัพย์ อวัยวะและชีวิตแม้ทั้งนั้น^{๔๓}

พระโพธิสัตว์จึงยึดถือเอาพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต พระพุทธเจ้าคือบุคคลในอุดมคติของพระโพธิสัตว์ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญ บารมีธรรมให้ครบถ้วนบริบูรณ์ เพื่อก้าวเข้าสู่ฐานะอันเป็นความสำเร็จสูงสุดเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้าทุก พระองค์ แล้วดำเนินตามพุทธกิจที่พึงปฏิบัติ คือ การกระทำตามปณิธานที่ได้วางไว้ กล่าวคือ จักได้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วทำการช่วยเหลือสัตว์ให้ข้ามพ้นวัฏฏะสงสาร ดังที่พระพุทธเจ้าได้ทรงดำริในพระทัยในคราวที่พระองค์ได้เสวยพระชาติเป็น สุเมธคาบส ซึ่งเป็นพระชาติแรกของการ เริ่มต้นเป็นพระนิยตโพธิสัตว์(ได้รับ พุทธพยากรณ์) ความตอนหนึ่ง ที่ว่าเมื่อปรารถนาอยู่ก็พึงเผากิเลสของเราได้ จะมีประโยชน์อะไรแก่เราเล่า ด้วยการทำให้แจ้งธรรมในที่นี้ด้วยเพศที่ใครๆ ไม่รู้จัก เราบรรลुพระสัพพัญญูญาณจักเป็นพระพุทธเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก จะมีประโยชน์อะไรแก่เราด้วย ลูกผู้ชายผู้มีรูปร่างแข็งแรงนี้ข้ามฝั่งไปคน เดียว เราบรรลุพระสัพพัญญูญาณแล้วจักให้มนุษย์พร้อมทั้งเทวดาข้ามฝั่งด้วยการ กระทำ อันยิ่งใหญ่ของเรา ด้วยลูกผู้ชายผู้มีรูปร่างแข็งแรงนี้ เราบรรลุพระสัพพัญญูญาณ แล้วจักให้เหล่าชนมากมายข้ามฝั่ง เราตัดกระแสน้ำคือสงสาร ทำลายภพทั้งสามแล้ว ขึ้นสู่ธรรมนาวาจักให้มนุษย์พร้อมทั้งเทวดาข้ามฝั่ง^{๔๔} คุณธรรมหรือบารมีของพระโพธิสัตว์แม้มีถึง ๑๐ ประการ แต่เมื่อจัดรวมเข้าด้วยกันแล้วก็มีข้อที่เป็นหลักคลุมข้ออื่น ทั้งหมด ๒ อย่าง คือ (๑) กรุณา คือ เห็นแก่ผู้อื่น มุ่งจะบำบัดทุกข์นำสุขมาให้แก่สรรพสัตว์ (๒) ปัญญา คือ ฝึกตนยิ่งขึ้นไปด้วยใฝ่รู้ตลอดเวลาให้มีปัญญารู้แจ้งธรรม มองเห็นถูกต้องว่า อะไรเป็นประโยชน์ อะไรไม่เป็นประโยชน์แท้จริงแก่สรรพสัตว์ที่ตนจะทำประโยชน์ให้ ลักษณะความอดทนที่ถูกต้อง

๑. มีความอดกลั้น คือ เมื่อถูกคนพาลด่า ก็ทำราวกับว่าไม่ได้ยิน ทำหูเหมือนหูกระเทาะ เมื่อเห็นอาการขี้ขลาด ก็ทำราวกับว่าไม่ได้เห็น ทำตาเหมือนตาไม้ไผ่ ไม่สนใจใยดี ไม่ปล่อยใจให้เศร้าหมองไปด้วย ใส่ใจ สนใจ แต่ในเรื่องที่จะทำความเจริญให้แก่ตนเอง เช่น เจริญศีล สมาธิ ปัญญาให้ยิ่งขึ้นไป

^{๔๓} บุ.ชา. ทสก. (ไทย) ๒๘/๓๘๓/๑๐๓.

^{๔๔} บุ.ชา.ทก.อ. (ไทย) ๓/๒๓-๒๔.

๒. เป็นผู้ไม่ดูร้าย คือ สามารถข่มความโกรธไว้ได้ ไม่โกรธ ไม่ทำร้ายทำอันตรายด้วยอำนาจแห่งความโกรธนั้น ผู้ที่โกรธง่ายแสดงว่ายังขาดความอดทน มีคำตรัสของท้าวสักกะเป็นข้อเตือนใจอยู่ว่า “ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธก่อนแล้ว ผู้นั้นกลับเป็นคนเลวกว่า ผู้ที่โกรธก่อน ผู้ที่ไม่โกรธตอบบุคคลผู้กำลังโกรธอยู่ ย่อมชื่อว่า เป็นผู้ชนะสงครามอันชนะได้ยากยิ่ง”

๓. ไม่ปลุกน้ำตาให้แก่ใครๆ คือ ไม่ก่อทุกข์ให้แก่ผู้อื่น ไม่ทำให้ผู้อื่นเดือดร้อนหรือเจ็บแค้นใจจนน้ำตาไหลด้วยอำนาจความเกรี้ยวกราดของเรา

๔. มีใจเบิกบานแจ่มใสอยู่เป็นนิตย์ คือ มีปิตุโณมฺเหิมใจเสมอๆ ไม่พยายาบท ไม่โทษฟ้า โทษฝน โทษเทวดา โทษโซชะตะตา หรือโทษใครๆ ทั้งนั้น พยายามอดทนทำการทำงานทุกอย่างด้วยใจเบิกบาน ลักษณะที่สำคัญยิ่งของขันติ คือ ตลอดเวลาที่อดทนอยู่นั้น จะต้องมิใช่ห่อเหี่ยวเศร้าหมอง ลักษณะของขันติโดยย่อได้ดังนี้ คือ (๑) อดทนถอนตัวหรือหลีกเลี่ยงจากความชั่วให้ได้ (๒) อดทนทำความดีต่อไป (๓) อดทนรักษาใจไว้ไม่ให้เศร้าหมอง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงจริยธรรม ๑๐ ประการของพระโพธิสัตว์ มีดังต่อไปนี้

๑. พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่า ร่างกายจะไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ
๒. พระโพธิสัตว์ ครอบงำชีวิตโดยไม่ปรารถนาเลยว่า จะไม่มีภัยอันตราย
๓. พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่า จะไม่มีอุปสรรคในการชำระจิตให้บริสุทธิ์
๔. พระโพธิสัตว์ ไม่ปรารถนาเลยว่า จะไม่มีมารมาขัดขวางการปฏิบัติภารกิจ
๕. พระโพธิสัตว์ คิดว่าจะทำงานให้นานที่สุด โดยไม่ปรารถนาจะให้สำเร็จผลเร็ว
๖. พระโพธิสัตว์ จะคบเพื่อน โดยไม่ปรารถนาจะได้รับผล
๗. พระโพธิสัตว์ จะไม่ปรารถนาว่า จะให้คนอื่นต้องตามใจตนเองเสมอทุกอย่าง
๘. พระโพธิสัตว์ จะทำความดีกับคนอื่น โดยไม่ปรารถนาสิ่งตอบแทน
๙. พระโพธิสัตว์ เห็นลาภแล้ว ไม่ปรารถนาจะมีหุ้นส่วนด้วย
๑๐. พระโพธิสัตว์ เมื่อถูกใส่ร้ายป้ายสี ดิฉิณ นินทาแล้ว ไม่ปรารถนาจะโต้ตอบ หรือฟ้องร้อง

สรุปได้ว่าความอดทนแบ่งตามเหตุที่มากระทบได้เป็น ๔ ประเภท คือ (๑) อดทนต่อความลำบากตรากตรำ เป็นการอดทนต่อสภาพธรรมชาติ ดินฟ้าอากาศ ความหนาว ความร้อน ฝนตก แดดออก ฯลฯ อดทนทำงานเรื่อยไป ไม่ใช่เอาแต่โทษเทวดาฟ้าดิน หรืออ้างเหตุเหล่านี้แล้วไม่

ทำงาน (๒) อดทนต่อทุกขเวทนา เป็นการอดทนต่อการเจ็บไข้ได้ป่วยความไม่สบายกายของเราเอง ความปวด ความเมื่อย ผู้ที่ขาดความอดทนประเภทนี้ เวลาเจ็บป่วย จะร้องครวญคราง พร่ำเพ้อรำพัน หงุดหงิด ฉุนเฉียวง่าย ผู้รักษาพยาบาลทำอะไรไม่ทันใจหรือไม่ถูกใจ ก็โกรธง่าย พวกนี้จึงต้องป่วย เป็น ๒ เท่า คือ นอกจากจะป่วยกายที่เป็นอยู่แล้ว ยังต้องป่วยใจแถมเข้าไปด้วย ทำตัวเป็นที่น่าเบื่อหน่ายแก่ชนทั้งหลาย (๓) อดทนต่อความเจ็บใจ เป็นการอดทนต่อความโกรธ ความไม่พอใจ ความขัดใจ อันเกิดจากคำพูดที่ไม่ชอบใจ กิริยามารยาทที่ไม่งาม การบีบบังคับจากผู้บังคับบัญชาและลูกน้อง ความยุติธรรมต่างๆ ในสังคม ระบบงานต่างๆ ที่ไม่คล่องตัว ฯลฯ คนทั้งหลายในโลก แตกต่างกันมากโดยอหิชาสัยใจคอ โอกาสที่จะได้อย่างใจเรานั้นอย่าพึงคิด เพราะฉะนั้น เมื่อเริ่มเข้าหมู่คนหรือมีคนตั้งแต่สองคนขึ้นไป ให้เตรียมขันติไว้ต่อต้านความเจ็บใจ (๔) อดทนต่ออำนาจกิเลส เป็นการอดทนต่ออารมณ์อันน่าใคร่น่าเกลียดเกล็นใจ อดทนต่อสิ่งที่เราอยากทำ แต่ไม่สมควรทำ เช่น อดทน ไม่เที่ยวเตร่ ไม่เล่นการพนัน ไม่เสเพลถึงเสเพลติด ไม่รับสินบน ไม่คอร์รัปชัน ไม่ผิดลูกเมียเขา ไม่ห้อยศ ไม่บ้าอำนาจ ไม่จี้โอ้ ไม่จี้อวด เป็นต้น ดังนั้นคุณสมบัติและอหิชาสัยของพระโพธิสัตว์ จากการศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนา สามารถประมวลได้ว่า ผู้ที่มุ่งเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (คือ ขณะเป็นพระโพธิสัตว์) จะต้องประกอบด้วยคุณธรรมและคุณสมบัติดังนี้^{๔๕}

๑. บารมี คือ คุณความดีที่ควรบำเพ็ญมี ๑๐ อย่าง คือ ทาน ศีล เนกขัมมะ (การออกจากกาม คือบวช) ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ อธิษฐาน เมตตา และอุเบกขา

๒. โพธิปักขิยธรรม คือ ธรรมที่เป็นฝักฝ่ายหรือเกื้อกูลแก่การตรัสรู้ มี ๓ หมวด แต่เมื่อแยกเป็นหัวข้อย่อยแล้วรวมได้ ๓๗ หัวข้อ ประกอบด้วยสติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และมรรคมรรค ๘ หรือเรียกโพธิปักขิยธรรม ๓๗ รวมเรียกว่า พุทธการกธรรม คือ ธรรมที่กระทำให้เป็นพุทธะ

๓. ธรรมสโมธาน คือ การรวมกันขององค์ธรรม ๘ ประการ ในชาติที่จะได้รับการพยากรณ์เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ ชาติแรกแห่งพระนิยตโพธิสัตว์ จะต้องมียุทธสโมธานครบทั้ง ๘ ประการ ๒ คือ (๑) มนุสสุตต คือ เป็นมนุษย์เท่านั้น (๒) ลิงคสมุปตติ คือ ถึงพร้อมด้วยเพศ มุ่งเฉพาะเพศชายเท่านั้น (๓) เหตุ คือ มีเหตุให้บรรลุพระอรหันต์ได้ แต่ไม่ยินดีเพียงเท่านั้น (๔) สตถารทสุตติ คือ เห็นพระศาสดาองค์ใดองค์หนึ่งซึ่งยังมีพระชนมอยู่ (๕) ปพฺพชฺชา

^{๔๕} พ.ท.ท.อ. (ไทย) ๓/๒๕-๒๖.

คือ บวชเป็นบรรพชิต (๖) คุณสมบัติ คือ คุณธรรม อันได้แก่ อภิญญา ๕ และสมบัติ ๘ (๗) อธิกาโร คือ มีการกระทำอันยิ่งถึงขั้นสละชีวิตของตนเองเพื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์ใดองค์หนึ่ง (๘) ฉนุททา คือ มีความปรารถนาแรงกล้า แม้จะเผชิญต่ออุปสรรคนานัปการ ก็ไม่ท้อถอย

๔. พุทธภูมิ คือพื้นจิตใจแห่งพุทธะ ๔ ประการ ในชาติดังกล่าว ซึ่งต้องประกอบด้วย พุทธภูมิ ๔ ประการ ประกอบด้วย อุดสาหะคือความเพียร อุมมังคะคือปัญญา อวิภูฐานะคืออธิฐาน (ความมั่นคงเด็ดเดี่ยว แน่วแน่ในทางดำเนินและจุดมุ่งหมายของตน) และหิตจริยาคือการเจริญเมตตา

๕. อธยาสัย คือ (นิสสัยใจคอ) ๖ ประการ ในชาตินั้น ต้องประกอบด้วยธยาสัย ๖ ประการ ได้แก่ ธยาสัยเพื่อเนกขัมมะ ธยาสัยเพื่อปวิเวก ธยาสัยเพื่อความไม่โลภ ธยาสัยเพื่อความไม่โกรธ ธยาสัยเพื่อความไม่หลง และธยาสัยเพื่อความสลัดออก

๓.๕ ประเภทชั้นดีบริวารมีของพระโพธิสัตว์ในชาตก

พระพุทธรูปศาสนานิกายเถรวาทนั้นถือเอาพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลัก และถือว่าเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าจะนั่นหลักธรรมต่างๆ ก็นำออกมาจากพระไตรปิฎกในเรื่องพระโพธิสัตว์ก็เช่นกัน ถึงแม้ว่าในพระไตรปิฎกไม่ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็นประเภทแต่ก็สามารถจัดหมวดหมู่ได้ตามที่พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นคน เป็นสัตว์เดรัจฉาน เป็นเทวดา เป็นต้น หรือแบ่งประเภทพระโพธิสัตว์ตามกาลเวลา เช่นพระโพธิสัตว์ในอดีต พระโพธิสัตว์ในปัจจุบันพระโพธิสัตว์ในอนาคต ในอรรถกถาพระสูตรต้นฉบับปิฎก ขุททกนิกาย พุทธวงศ์ ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๓.๕.๑ พระนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแน่นอน โดยได้รับการพยากรณ์ว่าจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในอนาคต จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ในชาติที่ได้รับการพยากรณ์ จะต้องมียุคสมบัติและคุณธรรมพิเศษที่เรียกว่า ธรรมสโมธาน ครบทั้ง ๘ ประการ

๓.๕.๒ พระอนิยตโพธิสัตว์ คือ พระโพธิสัตว์ผู้ยังไม่แน่นอนว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือไม่ เพราะยังไม่ได้รับการพยากรณ์ว่าจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน

อนาคต จากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง เนื่องจากมีธรรมสโมธานไม่ครบ^{๔๖} อรรถกถาจารย์อีก ได้แบ่งพระโพธิสัตว์ออกเป็น ๓ จำพวกตามระดับปัญญาของตน ดังนี้

(๑) **พระอุกฤษฏ์โพธิสัตว์** พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญาแก่กล้า สามารถจะตรัสรู้ได้รวดเร็ว ถ้าจิตน้อมไปทางสาวกโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินั้นแล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖

(๒) **พระวิปจิตัญญโพธิสัตว์** พระโพธิสัตว์ผู้มีปัญญามัธยม อย่างกลาง ถ้าจิตน้อมไปทางสาวกโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินั้นแล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖

(๓) **พระเนยยโพธิสัตว์** พระโพธิสัตว์มีปัญญาน้อย ต้องสร้างบารมีมาก ๆ ถ้าจิตน้อมไปทางสาวกโพธิญาณ ปรารถนาจะใคร่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในชาตินั้นแล้ว ก็อาจจะได้สำเร็จพระอรหันต์พร้อมด้วยปฏิสัมภิทาญาณทั้ง ๖ ในการเมื่อพระพุทธเจ้าตรัสเทศนาบาทบทแห่งคาถาเป็นคำรบ ๔ บาท โดยการจำแนกแจกแจงอรธออกไปโดยพิสดารปัญญานั้นจึงค่อยคล้าหาญขึ้น^{๔๗}

อนึ่ง คุณสมบัติที่จะทำบุคคลให้เป็นพระโพธิสัตว์นี้ ในฝ่ายเถรวาท (หินยาน) มีคติน่าบุคคลผู้นั้นต้องสมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติ ๘ ประการดังกล่าวแล้วเป็นเบื้องต้นก่อนจึงจะเป็นพระโพธิสัตว์ได้ แต่ในคติฝ่ายอภิกขุ (มหายาน) นั้นมีว่า ทุกคนสามารถบำเพ็ญตนเป็นพระโพธิสัตว์ได้เหมือนกันโดยไม่จำเป็นต้องมีคุณสมบัติข้างต้นครบ คตินิยมในฝ่ายอภิกขุว่านั้นมักให้ความสำคัญกับความเป็นพระโพธิสัตว์เป็นอย่างมาก เพราะต้องการบำเพ็ญบารมีเพื่อเป็นพระพุทธเจ้าโดยหวังจะได้ช่วยชนสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์ได้คราวละมากๆ^{๔๘} สรรตถสังคหะ ยังได้แบ่งพระโพธิสัตว์ตามระยะเวลาการสร้างบารมี ๓ จำพวก ตามลำดับความสำคัญของหลักธรรมโดยที่นี้ได้ให้ความสำคัญกับปัญญามากกว่า พระโพธิสัตว์ที่บำเพ็ญทางปัญญาก็จะใช้เวลาน้อยกว่า ดังนี้

(๑) **พระปัญญาธิกโพธิสัตว์** บำเพ็ญบารมีรวมทั้งสิ้น ๑๖ อสงไขยแสนกัป คือเมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์นับได้ ๑๖ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งนับได้ ๕ อสงไขยจำเดิมแต่ได้

^{๔๖} คุรายละเอียคใน พ.พุทธ.อ. (ไทย) ๓๓/๑๖๒-๒๕๔.

^{๔๗} คุรายละเอียคใน พ.จริยา.อ. (ไทย) ๓๔/๓๖/๖๖๓.

^{๔๘} คุรายละเอียคใน พ.จริยา.อ. (ไทย) ๓๔/๓๗/๖๔๕.

พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้วกว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๔ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๑๖ อสงไขยแสนกัป

(๒) พระสัทธาธิโกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๔๐ อสงไขยแสนกัป คือ เมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์ นับได้ ๑๔ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง นับได้ ๑๘ อสงไขย จำเดิมแต่ได้พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว กว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๘ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๔๐ อสงไขยแสนกัป

(๓) พระวิริยาธิโกโพธิสัตว์ บำเพ็ญพระบารมีรวมทั้งสิ้น ๘๐ อสงไขยแสนกัป คือ เมื่อบำเพ็ญพระบารมีแล้ว นึกอยู่แต่ในพระทัยว่า จะเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่ง มิได้ออกพระโอษฐ์ นับได้ ๒๘ อสงไขย บำเพ็ญเพ็ญพระบารมีแล้วออกพระโอษฐ์ ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า จนกว่าจะได้พยากรณ์จากสำนักพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง นับได้ ๓๖ อสงไขย จำเดิมแต่ได้พยากรณ์จากพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่งแล้ว กว่าจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า นับได้ ๑๖ อสงไขยแสนกัป รวมบำเพ็ญพระบารมีทั้งหมด ๘๐ อสงไขยแสนกัป^{๔๕}

จากการแบ่งพระโพธิสัตว์ตามระดับปัญญา และแบ่งตามระยะเวลาการสร้างบารมี จะเห็นได้ว่า การแบ่งพระโพธิสัตว์ทั้งสองอย่างนั้นมีความสัมพันธ์กันมาก หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ หากแต่อยากให้เห็นความแตกต่างระหว่างการใช้เวลาของการสร้างบารมี เช่น พระอุกฤษฏ์โพธิสัตว์ เท่ากับ ปัญญาธิโกโพธิสัตว์ วิปจิตัญโพธิสัตว์ เทียบกับ สรทธาธิโกโพธิสัตว์ และเนยโพธิสัตว์ เทียบกับวิริยาธิโกโพธิสัตว์

นอกจากนี้ในอรรถกถาคาถา ขุททกนิกายจริยาปิฎก^{๒๓} ได้จัดประเภทพระโพธิสัตว์ ๓ ประเภท ตามแรงปรารถนา ดังนี้ (๑) พระมหาโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า (๒) พระปัจเจกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า (๓) พระสาวกโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีทั้งหลายเพื่อความเป็นสาวกของพระสัมมา สัมพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ทั้งสามนี้ต่างต้องอาศัยเครื่องบ่มโพธิญาณ คือบารมี ๑๐ เหมือนกัน ดังที่อรรถกถาแสดงไว้ว่า ปัญญาบารมีของมหาโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้า อันบารมีทั้งหลายมีทานบารมีเป็นต้น บำรุงเลี้ยงแล้วย่อมก่อตัวแล้วให้เจริญแก่กล้า ยังพุทธญาณให้ บริบูรณ์โดยลำดับนั้นใด ปัญญาบารมี ของพระโพธิสัตว์อื่นๆ อัน

^{๔๕} สารัตถสังคหแปล เล่ม ๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ เลียงเชียง, ๒๕๒๘), หน้า ๕-๖.

บารมีทั้งหลายมีทาน บารมีเป็นต้น บำรุงเลี้ยงแล้ว ย่อมก่อตัวแล้วให้เจริญแก่กล้า ยังพระปัจเจกโพธิญาณ และสาวกโพธิญาณให้บริบูรณ์ตามสมควรโดยลำดับ^{๕๐}

ดังที่ทราบกันแล้วว่าพระโพธิสัตว์นั้นเป็นผู้ที่มีคุณสมบัติ ที่แตกต่าง และมีความพิเศษกว่า คนและสัตว์ธรรมดาทางด้านสติปัญญา ความสามารถ และจุดหมายสูงสุด สิ่งที่ทำให้พระโพธิสัตว์แตกต่างจากสัตว์อื่นก็คือบารมี ก่อนจะได้มาเป็นพระพุทธเจ้านั้น พระมหาโพธิสัตว์ทรงสร้างบารมีด้วยการเดินตามโพธิสัตว์จริยานับแต่การตั้งปณิธานปรารถนาจะเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต โดยการสร้างบารมีให้ครบถ้วนบริบูรณ์แล้ว พระโพธิสัตว์ยังจะต้องมีคุณสมบัติอื่นอีก เพราะฉะนั้นธรรมเหล่าใดมีประเภทไม่น้อยเป็นร้อยเป็นพัน เป็นโพธิสมภาร เป็นคุณของพระโพธิสัตว์ มีอาทิอย่างนี้คือ ธรรมเป็นปญฺญญา มีอาทิ คือ มหากรุณาอันให้สำเร็จในที่ทั้งปวงบุญสมภาร และญาณสมภาร แม้ทั้งสอง สุจริตของพระโพธิสัตว์ มีกายสุจริต เป็นต้น อธิฐานมิตัจจาธิฐานเป็นต้น พุทธภูมิ มีอุตสาหะเป็นต้น ธรรมเป็นเครื่องบ่มมหาโพธิญาณ มีศรัทธาเป็นต้น อริยาธยของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย มีอริยาธยไม่โลกเป็นต้น เราข้ามได้แล้วจักข้ามต่อไป มหาปรีติวิตกมีอาทิว่า ธรรมนี้ของผู้มีความมักน้อย ธรรมนี้ มิใช่ของผู้มีความมักใหญ่ ธรรมมีโยนิโสมนสิการเป็นมูล บุญกิริยาวัตถุ ๑๐ มีทานและศีล เป็นต้น^{๕๑}

ความปรารถนาของพระโพธิสัตว์ ที่จะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกพุทธเจ้านั้นพระโพธิสัตว์ทั้งหลายต้องผ่านการบำเพ็ญบารมีธรรมให้สมบูรณ์ครบถ้วนแล้ว พระโพธิสัตว์ยังมีหลักธรรมอื่น ๆ มากมายที่เป็นธรรมอุดหนุนในการบำเพ็ญบารมี เพราะการบำเพ็ญขันติบารมี คือ การเกิดของจิต (ความตั้งใจ) ที่จะอดทนต่อความผิอันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือความข่ม มีรสคือ ความอดทนต่อ ทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐานคือความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

สรุปได้ว่าประเภทของความอดทนนั้นมีอยู่ ๓ ประการ คือ (๑) ตีติกาขันติ ความอดทนด้วยอำนาจความอดกลั้นเอาไว้หมายความว่าสะกด ข่มใจ ไม่ลุแก่อำนาจของความโลภ ความโกรธ ความหลงปิดกั้นไม่ให้กิเลสชนิดหายทั้งหลายปรากฏผลออกทางกายทางวาจา ข่มเอาไว้ได้ อดกลั้นเอาไว้ได้อย่างเต็มที่ด้วยอำนาจแห่งศีล (๒) ตปขันติ ความอดทนเป็นเดชเผาผลาญกิเลสอย่างหยาบ หมายความว่าป้องกันปารมกิเลสระดับกลางด้วยอำนาจแห่งสมาธิ ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานตั้งต้น จนกระทั่งได้มาน (๓) อธิวาสนขันติ ความอดทนข่มกิเลสได้

^{๕๐} คุุรายละเอียดยใน พุ.จริยา.อ. (ไทย) ๓๔/๓๖/๕๘๘.

^{๕๑} พุ.จริยา.อ.(ไทย) ๓๔/๕๔/๕๒.

และสามารถยังขบวนการเคลื่อนไหวของกิเลสให้ขาดลง และสลายไปด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนา ปัญญา คือ สามารถถอนอนุสัยกิเลสออกจากขันธสันดานได้เมื่อบุคคลมีขันติแล้ว ย่อมได้รับคุณประโยชน์ คือ เป็นที่รัก เป็นที่พอใจของคนมาก ไม่มากไปด้วยเวร ไม่มากไปด้วยโทษ ไม่หลงเมื่อถึงแก่กรรมสิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ หากผู้ครองเรือนขาดความอดทนแล้วย่อมเกิดโทษ ๕ ประการ คือ (๑) ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจของคนส่วนมาก (๒) เป็นผู้มากไปด้วยเวร (๓) เป็นผู้มากไปด้วยทุกข์โทษต่างๆ (๔) เมื่อถึงแก่กรรมเป็นผู้มีความหลง คติไม่ดี (๕) สิ้นชีวิตแล้ว ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรกเป็นต้น^{๕๒} หลักความอดทนดังกล่าวนี้เป็นคุณธรรมที่ประเสริฐ และอีกประการหนึ่งที่ทำให้บุคคลต่อสู้กับอุปสรรค ไม่ท้อถอยต่อการทำความดีต่อหน้าที่

๓.๖ ระดับชั้นดีบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาตก

พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องบำเพ็ญตามระดับพื้นฐานจนถึงที่สุดของการบำเพ็ญอย่างอุกฤษฏ์ เรื่อยมาจนได้บรรลุธรรมขั้นสูงสุดที่พระองค์ปรารถนาเอาไว้ในแต่ละชาติในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงชั้นดีบารมี ๓ ชั้น ว่า ชั้นดีบารมี(ธรรมดา) ชั้นดีอุปบารมี(กลาง) ชั้นดีปรมัตถบารมี(สูงสุด) จะมีลักษณะเช่นใดจึงมีชื่อเรียกอย่างนี้ได้ จะอธิบายดังต่อไปนี้

๓.๖.๑ ชั้นดีบารมีขั้นธรรมดา (ชั้นดีบารมี) อันได้แก่ การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาชื่นชมขันติยิ่งกว่าคนที่ตนรักและยิ่งกว่าทรัพย์สิน^{๕๓} พระพุทธเจ้าตรัสลักษณะของชั้นดีบารมีด้วยการแสดงอุทาหรณ์เรื่องจันทกุมารเนื้อหาค่อนข้างยาว ผู้วิจัยจะกล่าวโดยสังเขปเท่านั้น พระเจ้าเอกราช ผู้มีกรรมหยาบช้าตรัสถามจันทกุมารโรหิต ผู้เป็นคนมีปัญญาทราบบว่า “คนทำบุญทำทานด้วยสิ่งของอะไร เมื่อจากโลกนี้ไปแล้วจะไปสู่สุคติภพ ขอให้แจกแจงการให้ทานพร้อมด้วยแสดงวิธีบูชาญแก่เราด้วย เราจักทำตามนั้น” ปุโรหิตกราบทูลว่า คนทำบุญด้วยการให้ทานยิ่งกว่าทาน ฆ่าคนที่ไม่น่าจะฆ่า จึงจะไปสู่สวรรค์ได้ จากนั้นอธิบายเนื้อความโดยละเอียดว่า ควรบูชาญด้วยพระราชโอรส พระราชธิดา ชาวบ้าน โคอุสุภราชและม้าอาชาไนย อย่างละ ๔ ควรบูชาด้วยของครบอย่างละ ๔ พระเจ้าข้า พร้อม ๆ กับสิ้นสุดการอธิบายของปุโรหิตก็เกิดความโกลาหลมีเสียงร้องระเบ็งเซ็งแซ่ว่าพระกุมารพระกุมารี พระมเหสีจะถูกประหาร

^{๕๒} อ.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๔๐/๒๘๒.

^{๕๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), *ทศพิธราชธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์

อย่างไรก็ตาม พระเจ้าเอกราชทรงมีพระกระแสรับสั่งให้ทหารกวาดต้อนเอาบุคคลผู้เป็นที่รักทั้งหลายรวมกันไว้ในที่เดียวกันตามคำกราบทูลของปุโรหิตเพื่อนำไปฆ่าบูชาัญญ อันเป็นการแผ้วถางหนทางสู่สวรรค์ของพระองค์ โดยเริ่มตั้งแต่พระกุมารทั้งหลายคือ จันทกุมาร สุริยกุมาร ภัททกุมาร สุรกุมารและวามโคตตกุมารพระกุมารทั้งหลายคือ อุปเสนากุมาร โกกิลากุมาร มุทิตากุมาร และนันทากุมารพระมเหสีทั้งหลายคือ พระนางวิद्या พระนางเอราดี พระนางเกศินีและพระนาง สุนันทาพวกคหบดีคือ ปุณณมุขคหบดี ภัททียคหบดี สิงคาลคหบดี และวัชฌคหบดีช้างทั้งหลายคือ ช้างออกยังกร ช้างนาพาทีรี ช้างอจจุคคะ ช้างวรุณทันตะม้ายัสตรทั้งหลายคือ ม้าเกสี ม้าสุรามุขะ ม้าปุณณกะ ม้าวินตกะโคอุสกะทั้งหลายคือ โคอุถปติ โคนิสกะ และโคควัมปติเมื่อรวบรวมคนทั้งหมดให้อยู่ในสถานที่เดียวกันเรียบร้อยแล้ว พร้อมทั้งจะบูชาัญญในวันรุ่งขึ้น พระราชมารดาพร้อมด้วยพระราชบิดาของพระเจ้าเอกราชได้เสด็จมาอ้อนวอนขอให้ปลดปล่อยชีวิตของคนทั้งหลายไปเสีย โดยเฉพาะพระราชกุมารทั้ง ๔ พระองค์นั้นทรงเน้นไปที่จันทกุมารเป็นพิเศษ อีกทั้งยังทรงชี้แนวทางการบำเพ็ญทานที่ถูกต้องว่า ต้องไม่มีการเบียดเบียนผู้ใดจึงจะเป็นบันได้ไปสู่สรวงสวรรค์ แต่แล้วพระเจ้าเอกราชก็ไม่ทรงเชื่อ หลังจากนั้นจันทกุมารกราบทูลว่ายอมทำได้ทุกอย่างไม่ว่าจะเป็นถูกจองจำด้วยโซ่ตรวน ขนมูลม้า หรือเป็นทาสรับใช้ของข้าพเจ้าหาปุโรหิตก็ได้ ขอเพียงแต่อย่าได้ฆ่าพวกเราเลย เนื้อความต่อจากนี้เป็นการสนทนาตอบโต้ระหว่างพระเจ้าเอกราชกับจันทกุมารว่าด้วยหลักการบูชาัญญเพื่อไปสรวงสวรรค์ จะอย่างไรก็ตาม ในตอนท้ายของชาดก จันทกุมารก็ได้ถูกฆ่าเพื่อบูชาัญญแต่อย่างใด กลับเป็นพระเจ้าเอกราชซึ่งถูกมหาชนถดถอยจากความ เป็นพระราชา แล้วอภิเษกจันทกุมารเป็นพระราชาแทนที่^{๕๔} ความอดทนของจันทกุมารในบริบทนี้ เป็นไปในลักษณะของการยอมรับโทษทัณฑ์ขึ้นอดทนธรรมดาพอทนได้ ยอมทนทุกข์ทรมาน หรือยอมเสียสละเพื่อให้ผู้อื่นปลดปล่อยจากการฆ่าบูชาัญญ ซึ่งมีทั้งพระมเหสี พระราชกุมาร และพระราชกุมารีเป็นต้น

ดังนั้นขันติอุปการมีขั้นต้นของพระโพธิสัตว์ในชาดก ประกอบด้วย ๘ ประการ คือ (๑) บารมีขั้นต้นที่บำเพ็ญเพียรธรรมดา คือ ให้ทาน รักษาศีล เจริญภาวนา (๒) เป็นการบำเพ็ญเพียรที่เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (๓) เป็นผู้บำเพ็ญเพียร ให้เต็มอย่างสมบูรณ์ (๔) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรมีคุณสมบัติพิเศษ (๕) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรที่สะอาดหรือไกลจากกิเลส (๖) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรเพื่อบรรลุธรรมคือพระนิพพาน (๗) เป็นผู้บำเพ็ญเพียรจนมีความรู้พิเศษอย่างมหาศาล (ตรัสรู้) (๘) เป็นผู้ประเสริฐ บำเพ็ญเพียรแต่ความดั่งาม

^{๕๔} พ.ชา. (ไทย) ๒๘/๕๘๒-๑๑๕๒/๓๓๕-๓๖๒.

๓.๖.๒ **ขันติบารมีชั้นกลาง** (ขันติอุปบารมี)อันได้แก่ การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวัง พระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาขันติยิ่งกว่าอวัยวะร่างกายของตน^{๕๕} ขันติอุปบารมีที่สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน) สมเด็จพระสังฆราชทรงแสดงเอาไว้^{๕๖} นั้น จะมีลักษณะของความอดทนซึ่งผสมผสานกับการให้ทานอยู่ด้วยฉะนั้น ขันติระดับนี้ยังสื่อความหมายถึงความอดทนด้วยการไม่ล่วงละเมิดข้อปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องศีลอีกด้วย ดังอุทาหรณ์ในจรียาปิฎกกล่าวถึงขันติอุปบารมีเอาไว้ว่าพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นเทพบุตรโพธิสัตว์นามว่า ธรรมเทพบุตร เป็นผู้มีเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ มีฤทธิ์มากมีมิตรสหายและบริวารมากมาย ธรรมเทพบุตรพร้อมด้วยมิตรสหายทำหน้าที่สำคัญอยู่ประการหนึ่งนั่นคือ การชักชวนปวงชนในท้องถิ่นต่าง ๆ อาทิ ชุมชนของคนชนบทชุมชนของคนในเมือง ให้รวมใจกันสมาทานกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ^{๕๗} อีกกลุ่มหนึ่งของบริบททางสังคมปรากฏว่ามีเทพบุตรผู้ชั่วร้ายหรือที่เรียกกันว่า อธรรมวาทีเทพบุตร กลับชักชวนมหาชนให้รวมใจกันสมาทานอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เทพบุตรทั้งสองจึงขัดแย้งกันเพราะมี “อุดมการณ์” ซึ่งแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง วันหนึ่งเทพบุตรทั้งสองนั่งรถสวนทางกันเป็นเหตุให้แอกรถกระทบกระทั่งกัน การทะเลาะกันจึงเกิดขึ้นแก่เทพบุตรทั้งสองผู้ประกอบด้วยกัลยาณธรรมฝ่ายหนึ่งและปาวชธรรมอีกฝ่ายหนึ่ง ชนวนเหตุแห่งการทะเลาะกันนั้น สืบเนื่องมาจาก “อุดมการณ์” ที่แตกต่างกันอย่างหนึ่งและวิวาทะซึ่งว่าด้วยใครจะเป็นผู้หลักทางให้ใครก่อนอีกอย่างหนึ่ง อย่างไรก็ตาม สุดท้ายแล้ว ธรรมวาทีเทพบุตรไม่ใส่ใจต่อการทะเลาะวิวาทอีกทั้งยังไม่แสดงอาการโกรธเคืองต่ออธรรมวาทีเทพบุตรโดยอ้างเหตุผลที่ตนเอง จะเป็นผู้ทำร้ายต่อเทพบุตร การทำลายตบะ หมายถึง ขันติ เพราะตบะอยู่ในบริบทของขันติอุปบารมี ฉะนั้น ตบะกับขันติ ก็มีความหมายเช่นเดียวกันดังพุทธพจน์ที่อ้างไว้และเพื่อจะรักษาศีลของตนเอาไว้จึงยอมหลักทางให้แก่อธรรมวาทีเทพบุตรแล่นรถผ่านไป^{๕๘} การที่ธรรมเทพบุตรสามารถข่มระงับความโกรธเอาไว้ได้ ด้วยการใช้ความอดทนอดกลั้นโดยไม่ตอบสนองการทะเลาะวิวาทกับอธรรมวาทีเทพบุตร เรียกว่า “ขันติอุปบารมี”

สรุปได้ว่า อุปบารมี หมายถึง การบำเพ็ญบารมีชั้นกลาง เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่การสละอวัยวะของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ประพันธ์ไว้ว่าอุปบารมี หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมีอุปบารมีไว้ว่า หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี การวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงการที่ตนจะถูก

^{๕๕} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), *ทศพิชราชธรรม*, หน้า ๑๒๒.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒.

^{๕๗} บุ.จรียา. (ไทย) ๓๓/๖๖-๗๓/๓๕๔-๓๕๕.

ตัดทำลายอวัยวะในร่างกาย^{๕๔} ความหมายของอุปบารมี ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญบารมีชั้นกลางที่สูงกว่าบารมีธรรมดา และการวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงจะถูกตัดส่วนใดส่วนหนึ่งในร่างกาย ความหมายของ อุปบารมี คือ (๑) เป็นบารมีชั้นกลางที่ต้องบำเพ็ญเพียรที่สูงกว่าบารมีธรรมดา (๒) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละสิ่งของภายนอกเป็นทาน (๓) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละอวัยวะในร่างกายของตนเป็นทาน

๓.๖.๓ ขันติบารมีขั้นสูงสุด

ขันติปรหมัตตบารมี อันได้แก่ การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาขันติยิ่งกว่าชีวิตของตน^{๕๕} ความอดทนถึงขั้นเสียชีวิตที่เอาชีวิตเป็นเดิมพันเพื่อที่จะได้มรรค ผล นิพพานในวันข้างหน้า อย่างเช่น ขันติวาทีดาบส คัมภีร์มังคลัตถปิณี ความว่า พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพราหมณ์ชื่อว่า กุณฑะ ออกบวชเป็นดาบสอยู่ที่หิมวันตประเทศเป็นเวลานาน มีความปรารถนาจะลิ้มรสอาหารประเภทเค็มและประเภทเปรี้ยวจึงเข้าไปพักอยู่ที่พระราชอุทยานในกรุงพาราณสี โดยได้รับการอุปฐากบำรุงด้วยความเอาใจใส่อันอบอุ่นจากเหล่าเสนาบดีวันหนึ่ง พระราชาพระนามว่า กลาปฺ เสวยน้ำจันทน์จนมีเมาเสียวพระสติ เสด็จไปสู่พระราชอุทยานพร้อมด้วยหญิงสาวนักฟ้อนกลุ่มใหญ่ แล้วทรงบรรทมโดยหนุนคอกของหญิงสาวนักฟ้อนที่โปรดปรานคนหนึ่ง หลังตื่นจากบรรทมแล้ว พระองค์ไม่ทอดพระเนตรเห็นสาวนักฟ้อนเหล่านั้นเนื่องจากพวกนางไปฟังธรรมของดาบส พระองค์ทรงกริ้วถือพระขรรค์เข้าไปหาดาบสแล้วตรัสถามว่า “สมณะ ท่านชื่นชมธรรมะข้อใด?” ได้รับคำตอบว่า “ขันติ คือความไม่โกรธเมื่อถูกด่า ถูกประหาร หรือถูกดูหมิ่นเหยียดหยาม” พระราชามีพระราชประสงค์จะพิสูจน์ความอดทนของดาบสจึงรับสั่งให้ทหาร ผลักดาบสล้มลงบนพื้นปรุพี เหยียดสีสองพันครั้งที่สีข้างทั้งสอง ตัดมือ ตัดเท้า ตัดใบหูตัดจมูก เอาพระบาทกระแทบลงตรงกลางอกของดาบส ช่วงระยะเวลาแห่งการกระทำทารุณกรรมอยู่นั้นยังตรัสถามดาบสเนื่อง ๆ ว่า สมณะ ยังชื่นชมขันติอยู่หรือ ดาบสยืนยันด้วยถ้อยคำหนักแน่นเช่นเดิมว่า จะทำร้ายอย่างใดก็ตามใจเถิด ขันตินี้ไม่มีอยู่ท่ามกลางระหว่างเนื้อหนังแต่ขันติตั้งอยู่ในดวงหทัยอันลึกของอาตมา หลังจากนั้น ดาบสก็เสียชีวิตเพราะทนพิษบาดแผลไม่ไหวจากการถูกทำร้ายร่างกายอย่างแสนสาหัส ขันติวาทีดาบสแม้จะได้รับความเจ็บปวดทุกข์ทรมานเพียงใด แต่จิตใจยังเต็มเปี่ยมด้วยเมตตาธรรมดังที่ท่านกล่าวกับเสนาบดีผู้ทำการรักษาพยาบาลว่า...พระราชาพระองค์ใด

^{๕๔} พุ.จริยา. (ไทย) ๓๓/๖๖-๓๓/๓๕๔-๓๕๕.

รับสั่งให้ตัดมือ เท้า ไขหู และจมูกของข้าพเจ้าแล้วขอให้พระราชพาพระองค์นั้น จงมีพระชนมายุยืนนาน บัณฑิตทั้งหลายเช่นอาตมาไม่โกรธเคืองเลย^{๖๐}

จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่าดาบสเป็นบุคคลที่ใช้ขันติอย่างชั้นอุกฤษฏ์ที่มากกระทบทางร่างกายอย่างทุกข์ทรมานแต่จิตใจของท่านยังขึ้นบานไม่โกรธเคืองโต้ตอบโดยประการใด ขนานถึงขันตมมือ เท้า ไขหู และจมูกเลือดไหลออกมา ถ้าหากคนธรรมดาจิตใจของเขาโกรธเคืองอาฆาตจองเวรอย่างแน่นนอนแตกต่าง กับท่านดาบสยังมีจิตใจที่จะเทศนาสอนให้พระราชให้ตั้งอยู่ในธรรมเอาขันติมาใช้ในชีวิตประจำวันอีกด้วยไม่ว่าจะกิเลสตัณหาเกิดขึ้นจากสิ่งใดก็แล้วแต่ขอให้พระองค์เอาขันติมาช่วยอย่างน้อย ๆ สามารถประคับประครองจิตใจให้ตั้งอยู่ในธรรมปกครองประชาราษฎร์โดยเที่ยงตรง แสดงว่า ท่านดาบสมีความอดทนต่อทุกขเวทนามอย่างแสนสาหัสจนได้เสียชีวิตลง นับว่าท่านได้บำเพ็ญความอดทนขั้นขันติปรมัตถบารมี การบำเพ็ญขันติด้วยความมุ่งหวังพระโพธิญาณเป็นเบื้องหน้า รักขันติ บูชาขันติยิ่งกว่าชีวิตของตนขันติเป็นมรรคาแห่งการปฏิบัติสำหรับพระโพธิสัตว์ผู้มีความปรารถนาอย่างแรงกล้าด้วยความมุ่งหมายมั่นในอันที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อบำเพ็ญขันติในฐานะที่เป็น“บารมี” บ่อเพาะโพธิญาณจำเป็นต้องกระทำแบบอุกฤษฏ์อย่างที่เราเรียกว่า “ทุ่มเทจนสุดชีวิต”เต็มเปี่ยมทั้ง ๓ ระดับดังที่ได้แสดงเอาไว้

ดังนั้นขันติบารมีขั้นสูงสุดของพระโพธิสัตว์ในชาดก คือ ปรมัตถบารมี หมายถึง บารมีขั้นสูงสุด เช่น ท่านปรมัตถบารมี ได้แก่ สละชีวิตของตนเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น พระผู้มีพระภาคตรัส ปรมัตถบารมี ไว้ในอรรถกถาอุททานคาถา ว่าด้วยการวินิจฉัยอุททานคาถา ของพระโพธิสัตว์ หมายถึง การบำเพ็ญธรรมที่ไม่ดำไม่ขาว เพราะบำเพ็ญประโยชน์ด้วยการบรรลุธรรม^{๖๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า บารมี มี ๑๐ คือ ท่านเป็นต้นและบารมีที่สูงขึ้นคือ อุปบารมี และยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๖๒} พระธรรมปิฎก ได้กล่าวถึงปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง จุดมุ่งหมายสูงสุดคือพระพุทธรเจ้า^{๖๓} สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้กล่าวถึง ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ยิ่ง หรือทำได้ยากที่สุด เรียกว่า ปรมัตถบารมี^{๖๔} ความหมายของปรมัตถบารมี ให้ความหมายว่า

^{๖๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๕๐/๑๖๗.

^{๖๑} พุ. จริยา.อ. (ไทย) ๗๔/๓๖/๖๔๖.

^{๖๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๖๐-๒๖๑.

^{๖๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๕๕๕.

^{๖๔} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎก ฉบับสำหรับประชาชน, หน้า ๖๔๖.

การบำเพ็ญธรรมไม่ดำไม่ขาวเป็นบารมีที่สูงกว่าอุปบารมี และเป็นบารมีที่สูงยิ่งจุดมุ่งหมาย คือ พระพุทธเจ้า ตามความหมายของ ปรมัตถบารมี ผู้วิจัยสรุปได้ว่า (๑) เป็นบารมีขั้นสูงสุดที่สละชีวิตของตนให้เป็นทาน (๒) เป็นการบำเพ็ญบารมีที่ไม่ดำไม่ขาวเพราะบำเพ็ญเพื่อบรรลุธรรม (๓) เป็นการบำเพ็ญหวังเป็นพระพุทธเจ้าอย่างเดียว บารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมี คือ การบำเพ็ญเพื่อสำเร็จประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติในเบื้องต้น เป็นการเสียดสละสิ่งของภายนอก เช่น ปัจจัย ๔ คือ อาหาร เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และยารักษาโรค บารมี ๓ ขั้น ได้แก่ (๑) บารมี หมายถึง เป็นบารมีขั้นต้นหรือสามัญเหมาะสำหรับบุคคลธรรมดาทั่วไป (๒) อุปบารมี หมายถึง เป็นบารมีที่มากยิ่งขึ้น ใกล้เคียงบรรลุซึ่งบุคคลธรรมดาต้องเพิ่มกำลังปฏิบัติมากขึ้น (๓) ปรมัตถบารมี หมายถึง เป็นบารมีที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะสมบูรณ์ที่สุดเมื่อบุคคลธรรมดาปฏิบัติตนอย่างเคร่งครัดด้วยศีล สมาธิและปัญญา ย่อมบรรลุเป็นพระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้าได้ความหมาย ของ บารมี

เมื่อกล่าวโดยสรุปได้ว่าเป็นบารมีขั้นพื้นฐานและต้องปฏิบัติเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนถึงขั้นสูงสุด คือ ความเป็นพระพุทธเจ้าจะเห็นได้ว่าบารมีเป็นการเรียกสิ่งที่เป็นเลิศ สิ่งที่สูงสุดที่มีอยู่ในตัวบุคคล เช่น ความมีปัญญา ความมีลาภ มีฤทธิ์เดชต่าง ๆ ดังที่พระพุทธเจ้าทรงจัดพระอัครสาวกผู้ที่มีความเป็นเลิศในด้านต่างๆ เมื่อบารมีได้นำมาใช้กับบุคคลที่บำเพ็ญตนในหลักธรรมใด หลักธรรมหนึ่งเพื่อที่จะเป็นพระพุทธเจ้า ก็เรียกหลักธรรมนั้นเป็นบารมี เช่นการให้ทาน ก็เรียกทานบารมี เป็นต้น บารมีในพุทธศาสนาเถรวาทนั้นมีอยู่ ๑๐ ข้อ หรือ ๑๐ ทศ เมื่อแบ่งขั้นตอนการปฏิบัติแต่ละข้อออกเป็นสามก็จะได้บารมี ๓๐ ทศ ที่รู้จักในนามมหาชาติชาดก และในปัจจุบันก็ยังนำบารมีมาใช้ในการทำบุญให้ทานทั่วไป เพื่อเน้นให้มีความหนักแน่นขึ้น เช่น คำพูดที่ว่า การทำบุญครั้งนี้เป็นการสั่งสมบุญบารมีของเราเป็นต้น ระดับขั้นการบำเพ็ญบารมี มีการแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญบารมี ที่เป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงการเลื่อนระดับขั้นของการทำความดีจากระดับปกติสามัญจนถึงระดับสูงสุด ในบารมีทั้ง ๑๐ ประการนั้น แต่ละบารมีท่านแบ่งระดับขั้นของการบำเพ็ญออกเป็น ๓ ระดับคือ “ขั้นบารมี (บารมีสามัญหรือปกติธรรมดา) “ขั้นอุปบารมี” (บารมีระดับกลาง) และ “ขั้นปรมัตถบารมี” (บารมีระดับสูงสุด) ดังนั้นเกณฑ์ในการแบ่งก็มีอยู่หลายวิธี มีการแบ่งตามสิ่งที่สละตามภูมิธรรมและการปฏิบัติ แต่โดยทั่วไปมักจะแบ่งตามสิ่งที่สละ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๖๕} ได้กล่าวไว้ดังนี้ (๑) ถ้าเป็นการสละทรัพย์สินของสิ่งอันเป็นที่รักและคนที่รักจัดเป็นบารมีระดับต้น (ขั้นบารมี) (๒) ถ้าเป็นการสละอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง เช่น บริจาคหัวใจ บริจาคดวงตาจัดเป็นขั้นระดับกลาง (ขั้นอุปบารมี) (๓) ถ้าเป็นการสละชีวิต จัดเป็นบารมีระดับสูง (ขั้นปรมัตตบารมี) เมื่อศึกษาการบำเพ็ญบารมีแล้ว จะพบว่าบารมีตามภูมิธรรม และบารมีตามการปฏิบัติมีความแตกต่างกัน ดังนี้ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ได้ตรัสไว้ใน ทศบารมี ทศพิชราชธรรม เกี่ยวกับการบำเพ็ญบารมีไว้ว่า ระดับการสร้างบารมีสามารถแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือโดยภูมิธรรมและการปฏิบัติ ดังนี้ (๑) ตามภูมิธรรม “บารมี” เป็นการสร้างคุณความดีในชาติต่างๆ เหมือนคนปกติทั่วไป มีดีบ้าง ชั่วบ้างสลับเล้ากันไป “อุปบารมี” เป็นการสร้างคุณความดี ให้อย่าง ขึ้นไป ความดีก็เริ่มจะสมบูรณ์ขึ้น “ปรมัตตบารมี” เป็นขั้นที่บารมีเต็มเปี่ยมจนสามารถบรรลุธรรมได้ (๒) ตามการปฏิบัติ “บารมี” เป็นการปฏิบัติปกติทั่วไป มีการให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ถือว่าเป็นการทำความดีของคนทั่วไป “อุปบารมี” เป็นการปฏิบัติโดยการปลีกตัวออกจากเครื่องผูกพันต่างๆ เช่น ปลีกตัวออกจากเรือนไปรักษาศีล เป็นต้น “ปรมัตตบารมี” เป็นการปฏิบัติเมื่อปลีกตัวออกจากเรือนแล้วต้องบำเพ็ญเพียรทางจิต หรือที่เรียกว่าปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุธรรมจึงเรียกได้ว่าเป็นขั้นปรมัตตบารมี^{๖๖}

๓.๓ การปฏิบัติเพื่อเข้าถึงขั้นตบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก

การบำเพ็ญบารมีของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์มีอยู่มากมายหลายรูปแบบ แต่ทุกวิธีที่ทรงนำมาใช้นั้นเป็นวิธีที่เหมาะสมกับบุคคล สถานะ และกาลเวลา การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก ทั้งระดับต้น ระดับกลาง และระดับสูงสุด อันเป็นไปเพื่อจะเข้าถึงบารมีดังนี้ บารมีธรรมของพระโพธิสัตว์ ผู้วิจยมุ่งจะกล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ แต่ละบารมีมุ่งไปในการเป็นเครื่องช่วยทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณเพื่อประโยชน์ของสังคม บารมีทั้งหลายมีลักษณะร่วมกัน คือการช่วยเหลืออนุเคราะห์ผู้อื่น มีรส คือการทำความช่วยเหลือ (อุปการะ) ผู้อื่น หรือรสคือความไม่หวั่นไหว สภาพที่ปรากฏคือการมุ่งช่วยเหลือผู้อื่น

^{๖๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเอส.อาร์. พรินติ้ง แมสโปรดักส์จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๐.

^{๖๖} สมเด็จพระญาณสังวร, ทศบารมี ทศพิชราชธรรม, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๕๓.

หรือสภาพที่ปรากฏคือความเป็นพระพุทธเจ้า และมีพื้นฐานคือ มหากรุณา หรือมีพื้นฐาน คือ ความกรุณาและอุบายโกศล “ในขุททกนิกายชาดก ได้กล่าวถึงการบำเพ็ญบารมี ๑๐ ประการ” ในที่นี้กล่าวถึงเฉพาะชั้นดิบบารมี คือ การเกิดของจิต (ความตั้งใจ) ที่จะอดทนต่อความผิออันสัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว มีความไม่โกรธเป็นใหญ่ โดยมีความกรุณาและอุบายโกศล กำกับ มีลักษณะคือความข่ม มีรสคือ ความอดทนต่อทั้งสิ่งที่น่าพอใจและไม่น่าพอใจ สภาพที่ปรากฏคือ ความอดกลั้นหรือความไม่โกรธ มีพื้นฐานคือ ความเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง การบำเพ็ญบารมีในพระพุทธศาสนาเถรวาท พระโพธิสัตว์นอกจากจะมีคุณสมบัติที่จะต้องประพฤติเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในชาติสุดท้ายหรือเพื่อความสมบูรณ์ของพระโพธิสัตว์มีอยู่ ๓ ประการ กล่าวคือ

(๑) ธรรมอันเป็นจุดหมายหรือเป็นปัจจัย ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องปฏิบัติ ซึ่งถือว่าเป็นผลต่อความเป็นพระโพธิสัตว์เนื่องจากว่าเป็นเหตุหนุนอุดมการณ์ของความเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ “โพธิ” หรือความรู้ของพระพุทธเจ้า และความกรุณา ธรรมทั้งสองข้อนี้ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานของธรรมหรือเป็นประธานของคุณธรรมอื่นๆ ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญต่อไป

(๒) ธรรมอันเป็นขั้นเตรียมตัวสำหรับพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญอันเป็นการแสดงจุดยืนหรือเป้าหมายของการบำเพ็ญธรรมะของพระโพธิสัตว์ อันได้แก่ธรรมต่าง ๆ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในช่วงการตั้งปณิธาน ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปข้างแล้วในเรื่องนี้ในข้างต้น

(๓) ธรรมอันเป็นเครื่องแสดงออกของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ และความกรุณา ซึ่งในทางศาสนาเรียกว่า “บารมี” อันเป็นการรวบรวมข้อธรรมต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล เป็นต้นซึ่งเป็นการบำเพ็ญเฉพาะสำหรับโพธิสัตว์ในแต่ละชาติ

สรุปได้ว่าพระโพธิสัตว์ย่อมข้ามฝั่งแห่งสังสาระด้วยปัญญาและยังผู้อื่นให้ข้ามด้วยความกรุณาย่อมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ย่อมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วยความกรุณา ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพาน ด้วยความกรุณา พระองค์เป็นผู้ที่บรรลุธรรมสูงสุดแล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุดด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุธรรมสูงสุด ผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี่คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและบารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้นความแตกต่างระหว่างบารมีอุปบารมี และ ปรมัตตบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น

โดยเฉพาะสัจจะบารมีจะในเบื้องต้นเป็นการพูดความจริง ไม่โกหก ในระดับกลางเป็นการรักษาคำพูดของตนที่ให้ไว้ ในระดับสูงเป็นการเสียสละชีวิตเพื่อรักษาสัจจะของตน ดังได้กล่าวไว้มาแล้ว แต่ในที่นี้มุ่งที่จะกล่าวถึงการบำเพ็ญสัจจะบารมีที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธศาสนาเถรวาท

๓.๘ คุณค่าของขันติบารมีของพระโพธิสัตว์ในชาดก

คุณค่าของขันติบารมี เป็นการบำเพ็ญบารมีเพื่อให้เกิดคุณค่าแก่ตนเอง ผู้อื่น และสังคม พร้อมให้คุณค่าในปัจจุบัน อนาคตและโลกหน้า การออกบวชในพระพุทธศาสนา เช่น พระพุทธเจ้า ผู้ทรงพร้อมด้วยบารมี ซึ่งเป็นการเห็นผลในชาติปัจจุบัน พระองค์ทรงพร้อมด้วยเนกขัมมะ หรือแนวทางปฏิบัติที่พระองค์ทรงศึกษาค้นคว้าจนพบบารมี คือ การได้ทรงตรัสรู้เป็น พระสัมมาสัมพุทธเจ้า คือ คุณค่าของบารมีในด้านการดำเนินชีวิตและคุณค่าของบารมีในทางสังคม กล่าวคือ คุณแห่งขันติ คือบอกอานิสงส์แห่งขันติไว้ในขันติกถาถึง ๑๔ ประการ คือ

(๑) สีสมาธิคุณาน ขนฺติ ปธานการณํ (ขันติความอดทนเป็นเหตุ เป็นประธานแห่งคุณ คือ สีสละสมาธิทั้งหลาย)

(๒) สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา ขนฺตยา เยว วฑฺฒนฺติ เต (แม้กุศลธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้น ย่อมเจริญด้วยขันติความอดทนโดยแท้)

(๓) เภวถานํปิ ปาปํ ขนฺติมุํถํ นิกฺกนฺตติ (ขันติความอดทนย่อมตัดเสียได้ ซึ่งรากเหง้าแห่งกรรมอันเป็นบาปทั้งหลายแม้ทั้งสิ้น)

(๔) ครทกฺลหาทีนํ มุํถํ ขนฺติ ขนฺติโก (คนผู้มีขันติความอดทนชื่อว่าย่อมขุดเสียได้ ซึ่งรากแห่งความเดือดร้อนทั้งหลาย มีการดิ้นรนกันแลทะเลาะวิวาทกัน เป็นต้น)

(๕) ขนฺติ ชีรสุสฺส ลงฺกาโร (ขันติความอดทน เป็นอาภรณ์เครื่องประดับของนักปราชญ์)

(๖) ขนฺติ ตโป ตปฺสฺสฺสโน (ขันติ ความอดทนเป็นตบะ คือเป็นฤทธิ์เป็นเดชของผู้มีความเพียร)

(๗) ขนฺติ พลํ ว ยตีนํ ขันติ (ความอดทน เป็นกำลังของผู้บำเพ็ญพรตพรหมจรรย์ทั้งหลาย)

(๘) ขนฺติ หิตํ สุขาวหา (ขันติความอดทน นำประโยชน์และความสุขมาให้เป็นผล)

(๙) ขนฺติโก เมตฺตวา ลาภี ยสฺสี สุขสีลา (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่า ผู้มีมิตร เป็นผู้มีลาภ เป็นผู้มียศ เป็นผู้มีความสุขอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์)

(๑๐) ปิโย เทวมนุสฺसानํ มนาโป โหติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทนชื่อว่า เป็นที่รักที่เจริญใจ ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย)

(๑๑) อุตฺตโนปิ ปเรสฺสจ อุตฺถาวโห ว ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทนชื่อว่าเป็นผู้นำประโยชน์มาให้แก่ตน และคนทั้งหลายเหล่านี้ด้วย)

(๑๒) สกฺกโมกฺขกมํ มคฺคํ อารุพฺโห โหติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่าย่อมเป็นผู้ดำเนินตามมรรคาเป็นที่ไปสวรรค์และพระนิพพาน)

(๑๓) สดฺธุโน วจโนวาทํ กโรติเยว ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่า ย่อมทำตามพจนโอวาทแห่งพระศาสดาแท้)

(๑๔) ว่า ปรมา ย จ ปุชาย ชินํ ปุเชติ ขนฺติโก (ผู้มีขันติความอดทน ชื่อว่าย่อมบูชาสมเด็จพระบรมชินเจ้าด้วยการบูชาอย่างยิ่ง)^{๖๗}

เพราะเหตุนี้ขันติบารมีถ้าบุคคลใดได้น้อมรับคำสอนของพระบรมศาสดาแล้ว และตั้งอกตั้งใจรักษาของท่านให้เกิดให้มีในตนอย่างจริงจังแล้ว ย่อมไม่แคล้วจากมรรค ผล นิพพาน จึงจะเป็นบารมีธรรมอันวิเศษ อันเป็นเหตุให้ผู้ดำเนินตามได้ประสบสุขทั้งโลกนี้ ดังมีอานิสงส์ของขันติบารมี ดังนี้

- (๑) ทำให้เป็นคนหนักแน่น ไม่อ่อนแอ ถ้อยถ้อย กล้าเผชิญกับปัญหาชีวิตทุกชนิด
- (๒) ทำให้เป็นคนมีมารยาทที่ดีงาม ไม่ก้าวร้าวมักโกรธ
- (๓) ความอดทนช่วยพัฒนาคนให้เป็นบัณฑิต เป็นคนมีเสน่ห์น่ารัก
- (๔) ความอดทนเป็นบ่อเกิดของ ศีล สมาธิ ปัญญา
- (๕) ความอดทนเป็นเครื่องมือตัดต้นเหตุของความชั่วร้ายทั้งหลาย
- (๖) ความอดทนช่วยให้บุคคลประพฤติพรหมจรรย์บรรลุธรรมได้รวดเร็ว

๓.๕ จุดมุ่งหมายของพระโพธิสัตว์ต่อการบำเพ็ญขันติบารมี

จุดมุ่งหมายของการบำเพ็ญบารมีแต่ละอย่างจะมีความต่อเนื่องกัน คือ อาศัยกันขึ้นไปเป็นลำดับ ความกรุณาและอุบายโกศล(ปัญญา) จะต้องประสานกันในการบำเพ็ญบารมี กล่าวคือ กรุณาทำให้พระโพธิสัตว์มุ่งปฏิบัติบารมีเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น ทำให้มีความสำเร็จในพุทธการกรรม ส่วนปัญญาทำให้เข้าใจว่าบารมีต่างๆ เป็นภาวะที่นำไปสู่โพธิ คือความรู้แจ้ง ทำให้เกิด

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๕/๓๖๕/๒๖๕-๒๖๖.

ความสำเร็จแห่งพุทธภาวะ เพราะพระโพธิสัตว์ยอมข้ามฝั่งแห่งสังสารด้วยปัญญาและยังผู้อื่นให้ข้ามด้วยความกรุณาย่อมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ยอมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วยความกรุณา ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพาน ด้วยความกรุณา พระองค์เป็นผู้ที่บรรลุนิพพานแล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุนิพพานด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุนิพพานสูงสุด ผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี่คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและบารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่ พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และปรมาตบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น โดยเฉพาะสังจะบารมีจะในเบื้องต้นเป็นการพูดความจริงไม่โกหก ในระดับกลางเป็นการรักษาคำพูดของตนที่ให้ไว้ในระดับสูงเป็นการเสียสละชีวิตเพื่อรักษาสัจย์ของตน ดังได้กล่าวไว้มาแล้ว แต่ในที่นี้มุ่งที่จะกล่าวถึงการบำเพ็ญสังบารมีที่ปรากฏอยู่ในพระพุทธานุภาพ

ดังนั้นเห็นว่าพระพุทธรูปแต่ละพระองค์ที่ปรากฏในพระไตรปิฎกทุกพระองค์ล้วนได้บำเพ็ญบารมีทั้ง ๑๐ ประการนี้ครบทุกพระองค์ พอพระองค์บำเพ็ญพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ครบทั้งหมด ๑๐ ชาติแล้วก็จะสามารถเข้าถึงความเป็นพระพุทธรูปได้และผู้ทรงเป็นพระพุทธรูปนั้นพระองค์เปี่ยมล้นไปด้วยบารมีทั้ง ๑๐ ประการที่มาอยู่รวมกันในพระชาติที่เป็นพระพุทธรูป ดังกล่าว นอกจากการบำเพ็ญสังบารมีทั้ง ๑๐ ประการแล้วพระโพธิสัตว์ยังเคยเข้าเฝ้าพระพุทธรูปมาก่อน เช่น สุเมธดาบสยังเคยเข้าเฝ้าพระพุทธรูปที่ปิงกรที่เป็นพระพุทธรูปในพุทธศาสนาองค์ที่ ๑ และได้รับพยากรณ์จากพระพุทธรูปที่ปิงกรว่าจะได้เป็นพระพุทธรูปองค์ต่อไปในอนาคต พระโพธิสัตว์ต้องมีโอกาสได้เข้าเฝ้าพระพุทธรูปและได้รับการพยากรณ์ว่า ท่านจะได้เป็นพระพุทธรูปในอนาคต และต้องบำเพ็ญพุทธการกกรรม ซึ่งเป็นธรรมที่พระพุทธรูปองค์ก่อนๆ ได้บำเพ็ญมาแล้ว เมื่อบำเพ็ญพุทธการกกรรมได้สมบูรณ์เต็มเปี่ยมแล้วก็จะเปี่ยมผลัดกัน นำเข้าไปสู่กระบวนการให้เข้าถึงความรู้ที่สูงที่สุดนั่นก็คือปัญญา ธรรมอันทำให้เป็นพระพุทธรูปมี ๑๐ ประการ ธรรม ๑๐ ประการคือ ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ จันดี สังขะ อธิษฐาน เมตตา อุเบกขา ธรรมเหล่านี้ทำให้เป็นพระพุทธรูปได้ธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้จัดเป็น “พุทธการกกรรม”^{๖๔} เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงทำให้ทราบว่าจุดมุ่งหมายของพระโพธิสัตว์ คือ การบำเพ็ญบารมีให้ครบทั้ง ๑๐ ประการ โดยมีการให้ทานด้วยความบริสุทธิ์ใจ รักษาศีลให้มีความบริสุทธิ์ด้วยการออกจากกามมีปัญญาไว้คอยแก้ไขปัญหาคับด้วยความวิริยะ มีความอดทน รักษาสังขะ ตั้งมั่นในคำอธิษฐานพร้อมทั้งมีความเมตตาต่อผู้อื่นและตนเองและการปล่อยวางจากสิ่งทีก่อให้เกิดทุกข์ทั้งปวง

^{๖๔} พระมหาสงกรานต์ ธรรมธโร, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ เรื่องเมตตาในพระไตรปิฎก”,

วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓).

๓.๑๐ เป้าหมายของการบำเพ็ญขันติบารมีในชาดก

เป้าหมายของการบำเพ็ญบารมีในชาดก พระโพธิสัตว์นอกจากจะมีคุณสมบัติที่จะต้องประพฤติเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในชาติสุดท้ายหรือเพื่อความสมบูรณ์ของพระโพธิสัตว์ มีอยู่สามนัยกล่าวคือ

(๑) ธรรมอันเป็นจุดหมายหรือเป็นปัจจัยซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องปฏิบัติซึ่งถือว่ามีผลต่อความเป็นพระโพธิสัตว์เนื่องจากว่าเป็นเหตุหนุนอุดมการณ์ของความเป็นพระโพธิสัตว์ ได้แก่ “โพธิ” หรือความรู้ของพระพุทธเจ้า และความกรุณา ธรรมทั้งสองข้อนี้ถือว่าเป็นธรรมพื้นฐานของธรรมหรือเป็นประธานของคุณธรรมอื่นๆ ที่พระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญต่อไป

(๒) ธรรมอันเป็นขั้นเตรียมตัวสำหรับพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญอันเป็นการแสดงเจตน์หรือเป้าหมายของการบำเพ็ญธรรมะของพระโพธิสัตว์ อันได้แก่ธรรมต่างๆ ที่พระโพธิสัตว์บำเพ็ญในช่วงการตั้งปณิธาน ซึ่งผู้วิจัยได้กล่าวไปข้างแล้วในเรื่องนี้ในข้างต้น

(๓) ธรรมอันเป็นเครื่องแสดงออกของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ และความกรุณาซึ่งในทางศาสนาเรียกว่า “บารมี” อันเป็นการรวบรวมข้อธรรมต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล เป็นต้นซึ่งเป็นการบำเพ็ญเฉพาะสำหรับโพธิสัตว์ในแต่ละชาติ

ดังนั้นเป้าหมายของการบำเพ็ญบารมีพระพุทธศาสนาในฝ่ายเถรวาทนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีไปตามลำดับขั้นจนบารมีเต็มเปี่ยมแล้ว ในชาติสุดท้ายนั้นพระโพธิสัตว์ก็จะเสด็จออกพรรพชา บำเพ็ญพรหมจรรย์อันประกอบด้วยธรรมต่าง ๆ มีโพธิปักขิยธรรม เป็นต้นและก็จะตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เช่น เจ้าชายสิทธัตถะ เป็นต้น ได้กล่าวถึงประเภทของพระโพธิสัตว์ว่ามีอยู่ ๓ ประเภท ซึ่งการแบ่งประเภทของพระโพธิสัตว์ออกเป็นสามดังกล่าวก็ด้วยเหตุผลที่ว่า การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์แต่ละองค์นั้นแตกต่างกัน เมื่อสรุปก็คือ ระยะเวลาในการบำเพ็ญบารมีจนกระทั่งได้ตรัสรู้ธรรมเร็วหรือช้ากว่ากัน อินทริยธรรม ที่เป็นตัวนำในการตรัสรู้ธรรมมีมากน้อยแตกต่างกันกล่าวคือ ในด้าน ปัญญา ศรัทธา วิริยะ โดยหลักขันติมีเป้าหมายอีกอย่างหนึ่ง คือ สำหรับการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม คือ ขันติที่เป็นคุณธรรมส่งเสริม ความประพฤติเพื่อการพัฒนาตนไปสู่ความดีงาม ด้วยตามปกติมนุษย์มักมีความโลภเป็นตัวผลักดัน ให้เกิดความต้องการไม่สิ้นสุด จนบางครั้งอยากได้ ในสิ่งที่ไม่สมควร หรือโทษที่บันดาลให้เกิดการทำลายได้แม้กระทั่งคนที่รักกัน รวมถึงก่อให้เกิดความแตกแยกจนถึงขั้นทำร้ายเช่นฆ่า หรือถูกลากกลายเป็นสงคราม หรือความหลงด้วยจิตที่ขาดสติสัมปชัญญะ ไม่รู้ดีชั่ว บุญบาป ไม่รู้เท่าทันกิเลสตัณหา ยึดติดกับสิ่งที่ไม่ควรอันเป็นหนทางไปสู่ปัญหา ก่อให้เกิดทุกข์ ทั้ง

ต่อตนเอง ครอบครัว และสังคม บุคคลจึงต้องฝึกความอดทนต่อโลกะ โทสะ โมหะ ไม่ตามใจกิเลส เพื่อยกระดับจิตใจของตนเองไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ เป็นผู้มีคุณธรรมในระดับที่สูงขึ้น

๓.๑๑ สรุป

การบำเพ็ญบารมีนั้นเป็นหลักสำคัญในทางพุทธศาสนาต้องเป็นพระโพธิสัตว์ก่อนที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าหรือพระปัจเจกพุทธเจ้านั้นเคยบำเพ็ญบารมีก่อนที่จะมาตรัสรู้และในขั้นตอนการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เป็นผู้บำเพ็ญบารมี เพื่อการตรัสรู้ต่อไป ในอนาคต เป็นบุคคลที่จะได้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ส่วนพระโพธิสัตว์ที่ต้องการเข้าถึง ความหลุดพ้นนั้น จะต้องบำเพ็ญบารมีในแต่ละประการไปตามลำดับพระโพธิสัตว์ในเบื้องต้นจะต้องผู้มีความปรารถนาที่จะออกจากด้วยการบำเพ็ญบารมี ซึ่งเป็นการออกจากการครองเรือนเป็นเบื้องต้นและปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต และเมื่อเราค้นหาอยู่ ก็ได้เห็นขันติบารมีเป็นข้อที่ ๖ นี้บำเพ็ญให้มันก่อน ท่านมีใจแน่วแน่ในขันตินั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณได้ ท่านจงอดทนต่อกายกองและคำดูหมิ่นทั้งปวงบำเพ็ญขันติบารมี เปรียบเหมือน แผ่นดินอดทนสิ่งที่เขาทิ้งลงทุกอย่างทั้งสะอาดและไม่สะอาด ไม่แสดงความยินดีร้าย ฉะนั้นแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณได้ แต่พุทธธรรมจักมีเพียงเท่านั้นนั้นหาไม่ได้ เราจักค้นหาธรรมอันเป็นเครื่องบ่มโพธิญาณอย่างอื่นต่อไป นอกจากนี้พระโพธิสัตว์ย่อมข้ามฝั่งแห่งสังสาระด้วยปัญญาและยังผู้อื่นให้ข้ามด้วยความกรุณาย่อมเข้าใจความทุกข์ของผู้อื่นด้วยปัญญา แต่ย่อมดับทุกข์ของผู้อื่นได้ด้วยความรู้ ด้วยปัญญาพระโพธิสัตว์เป็นผู้มุ่งหน้าสู่นิพพาน ด้วยความกรุณา พระองค์เป็นผู้ที่บรรลุดุธรรมสูงสุดแล้วจะต้องช่วยเหลือผู้อื่นให้บรรลุตามด้วย แสดงให้เห็นว่าผู้บรรลุดุธรรมสูงสุด ผู้ได้บำเพ็ญบารมีเต็มบริบูรณ์แล้วนี่คือองค์พระพุทธเจ้าผู้ทรงประกาศพระศาสนาและบารมีทั้งหลายเป็นธรรมที่ พระโพธิสัตว์กำลังยังให้เต็มอยู่ในเวลาเริ่มต้น ความแตกต่างระหว่างบารมี อุปบารมี และปรมัตถบารมีนั้นแตกต่างกันที่ความสามารถในการปฏิบัติ และความยากง่ายในบารมีนั้น

ดังนั้นอุปบารมี หมายถึง การบำเพ็ญบารมีขั้นกลาง เช่น ทานอุปบารมี ได้แก่การสละอวัยวะของตน เพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ประพันธ์ไว้ว่าอุปบารมี หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมีอุปบารมีไว้ว่า หมายถึง บารมีที่สูงกว่าบารมีธรรมดา เรียกว่า อุปบารมี การวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงการที่ตนจะถูกตัดทำลายอวัยวะในร่างกาย^{๖๕} ความหมายของอุปบารมี ให้ความหมายว่า การบำเพ็ญบารมีขั้นกลาง

^{๖๕} พ.จ.ร. (ไทย) ๓๓/๖๖-๓๓/๓๕๔-๓๕๕.

ที่สูงกว่าบารมีธรรมดา และการวางเฉยโดยไม่คำนึงถึงจะถูกตัดส่วนใดส่วนหนึ่งในร่างกาย ความหมายของ อุปบารมี คือ (๑) เป็นบารมีชั้นกลางที่ต้องบำเพ็ญเพียรที่สูงกว่าบารมีธรรมดา (๒) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละสิ่งของภายนอกเป็นทาน (๓) เป็นการบำเพ็ญเพียรด้วยการสละอวัยวะในร่างกายของตนเป็นทาน เพราะเป้าหมายของการบำเพ็ญบารมีในชาดก พระโพธิสัตว์ นอกจากจะมีคุณสมบัติที่จะต้องประพฤติเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้าในชาติสุดท้ายหรือเพื่อความสมบูรณ์ของพระโพธิสัตว์ มีอยู่สามนัยกล่าวคือ(๑) ธรรมอันเป็นจุดหมายหรือเป็นปัจจัยซึ่งถือว่าเป็นเรื่องปกติที่พระโพธิสัตว์ทุกพระองค์จะต้องปฏิบัติซึ่งถือว่ามีผลต่อความเป็นพระโพธิสัตว์ (๒) ธรรมอันเป็นขั้นเตรียมตัวสำหรับพระโพธิสัตว์จะต้องบำเพ็ญอันเป็นการแสดงจุดยืนหรือเป้าหมายของการบำเพ็ญธรรมะของพระโพธิสัตว์ (๓) ธรรมอันเป็นเครื่องแสดงออกของความคิดเรื่องพระโพธิสัตว์ และความกรุณา ซึ่งในทางศาสนาเรียกว่า “บารมี” อันเป็นการรวบรวมข้อธรรมต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล เป็นต้นซึ่งเป็นการบำเพ็ญเฉพาะสำหรับโพธิสัตว์ในแต่ละชาติไป